

Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sosyoloji Anabilim Dalı / Genel Sosyoloji ve Metodoloji Bilim Dalı

BİR DÜŞÜN ADAMI OLARAK NİYAZİ BERKES

Emrah ÖZKAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ali ERKUL

Sivas

Eylül-2008

**BİR DÜŞÜN ADAMI OLARAK
NİYAZİ BERKES**

Emrah ÖZKAN

Cumhuriyet Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin Sosyoloji Ana Bilim Dalı Genel
Sosyoloji ve Metodoloji Bilim Dalı İçin Öngördüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Olarak Hazırlanmıştır.

SİVAS
EKİM-2008

KABUL VE ONAY

Emrah ÖZKAN'ın hazırlamış olduğu “Bir Düşünür Olarak Niyazi Berkes” başlıklı bu çalışma, 10.09.2008 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından, “Sosyoloji Anabilim Dalı, Genel Sosyoloji ve Metodoloji Bilim Dalı”nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

İ m z a

Prof. Dr. Ali ERKUL (Başkan)

İ m z a

Prof. Dr. Vahap SAĞ (Danışman)

İ m z a

Prof. Dr. Faruk KOCACIK (Danışman)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım. ../.../

Prof. Dr. Zafer CİRHİNLİOĞLU
Enstitü Müdürü

Öncelikle bu çalışmanın ortaya çıkmasında desteğini esirgemeyen, olaylara gerçekçi yaklaşımı ve yapıcı tavrıyla beni çalışmaya teşvik eden, yaptığımız tartışmalarda ufkumu açan, birikimiyle her daim yanımda olan, birlikte çalışmaktan gurur duyduğum değerli hocam Prof. Dr. Ali Erkul'a ne kadar teşekkür etsem azdır.

Hayatımın en güzel yıllarında benimle birlikte olan, sözleriyle beni motive eden eşim, dostum, hocam Yeliz ÖZKAN'a,

Bu günlere gelmemde büyük katkıları olan,

Mehmet Akif ÖZKAN'a

Emine ÖZKAN'a

ve başarılarıyla bizim yüzümüzü güldüren

Ezgi ÖZKAN'a

Teşekkürlerimle...

ÖZET

Niyazi Berkes, ülkemizin yetiştirdiği önemli düşün adamlarından biridir. O, yaşamının büyük kısmını, Türk toplumunun kendine özgü yapısını analiz ederek geçirmiştir. Eş deyişle, Berkes, ülkemizin tarihsel ve toplumsal yapısıyla ilgili yaptığı çalışmalarla Türk düşün dünyasına büyük katkı sunmuştur.

Bu tez, bütünlüklü bir portre olan Niyazi Berkes'i ve onun temel görüşlerini kavramaya yönelik bir çalışmadır. Bu çalışma, toplumbilimci kimliğiyle Berkes'in orijinal görüşlerini sosyolojik açıdan değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda, bu çalışmada Berkes'in çağdaşlaşma, laiklik, ulusçuluk, sosyalizm, toplumbilim ve İslam dünyası hakkında ileri sürdüğü görüşlerine değinilirken; ağırlıklı olarak çağdaşlaşma alanındaki görüşleri işlenmiştir.

Özetle, bu tez, dünyanın küçüldüğü, bütün ayrıcalık ve iktidar odaklarının tek bir elde toplanma yolunda hızla ilerlediği, insanların birbirlerine benzediği, ulusal ve insani değerlerin maddi değerlere yenik düştüğü bu noktada değerli bir bilim insanının boğazında düğümlenen çığlıkları duyurma çabası olarak okunabilir.

Anahtar Sözcükler

Çağdaşlaşma, Laiklik, Sosyalizm, İslamlık.

ABSTRACT

Niyazi Berkes is one of the important intellectual of our country. He spent most of his life analysing the structure of the specific Turkish society. At the same time he supplied an important addition to the Turkish idea with his Works on historical and social structure of our country.

The thesis is the study about getting Niyazi Berkes and his basic ideas. This study aims to evaluate sociologist Berkes' original ideas from the sociologic perspective. In this about being contemporary, secularity, nationalism, socialism, sociology and world of Islam, and most of his ideas about being contemporary.

As a summary, this thesis can be read as an effort of announcing of a valuable scientist's scream at this point in which national and human values are defeated, people look like eachother, all focuses of privilege and power is being got in one hand and the world is being smaller.

Key Words

Secularism, Laicism, Socialism, Islamic.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
İÇİNDEKİLER	iii
ÖNSÖZ	iv
GİRİŞ.....	1
BÖLÜM I : NİYAZİ BERKES'İN HAYATI VE ESERLERİ.....	5
BÖLÜM II: LAİKLİK VE ÇAĞDAŞLAŞMA	15
A. Laiklik	15
B. Çağdaşlaşma.....	18
BÖLÜM III: NİYAZİ BERKES'İN LAİKLİK VE ÇAĞDAŞLAŞMA ANLAYIŞI.....	21
A. Niyazi Berkes'in Laiklik Anlayışı.....	21
B. Niyazi Berkes'in Çağdaşlaşma Görüşü.....	26
1. Çağdaşlaşma Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu.....	30
2. Tanzimat Süreci.....	34
3. Meşrutiyet Dönemi.....	39
4. Ulusal Bağımsızlık Ve Cumhuriyet Dönemi.....	41
5. Osmanlı Toplum Yapısının Özellikleri.....	44
BÖLÜM IV: BERKES'DE İSLAMLİK, ULUSÇULUK VE SOSYALİZM.....	48
A. İslamlık.....	48
B. Ulusçuluk.....	52
C. Sosyalizm.....	56
BÖLÜM V: NİYAZİ BERKES'İN TOPLUMBİLİM ANLAYIŞI.....	60
BÖLÜM VI: SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	72
KAYNAKÇA.....	78

ÖNSÖZ

Çalışmanın genel amacı, bütünlüklü bir portre olan Niyazi Berkes'in görüşlerine ışık tutmaktır. Bu genel amacın yanı sıra Niyazi Berkes'in düşün sisteminde yer alan "çağdaşlaşma" konusu başta olmak üzere, Berkes'in felsefe ve toplumbilime ilişkin görüşlerine ve bunların ülkemize yansımalarına Berkesçi bakış açısıyla açıklamalar getirilmeye çalışılacaktır. Ayrıca çalışmamızda bugün ülke olarak içinde bulunduğumuz sorunları, Osmanlı'dan dolaşarak açıklamaya çalışan Berkes'in düşüncesinde yer alan önemli kavram ve görüşler de tartışmaya açılacaktır.

Bu çalışmanın önemi, Türkiye'nin son iki yüzyıl boyunca geçirdiği toplumsal değişimleri "Çağdaşlaşma" açısından değerlendiren ve kendisini "Cumhuriyet devrimlerini koruma davası" uğruna verilen bir savaşım olarak gören Niyazi Berkes'in sosyal bilimler alanında yaptığı çalışmaları gün ışığına çıkararak, sosyologlar başta olmak üzere sosyal bilim ile ilgilenen kişileri, ihmale uğramış bir düşün adamı olan Niyazi Berkes üzerinde daha duyarlı düşünmeye davet etmektir.

Özetle, Berkes'in söyleyecek sözü var. Bize de düşen görev, bu sözleri duymak ve duyurmaktır.

GİRİŞ

Bu çalışmada, Niyazi Berkes'in çağdaşlaşma ve sosyoloji anlayışı başta olmak üzere onun temel fikirleri irdelenecektir. Bu anlayış çerçevesinde onun temel sosyolojik konulardaki görüşlerine yer verilecektir. Berkes, birçok konuda alışılmışın aksine özgün fikirleri olan bir düşün adamımızdır.

Aydın, borçludur. Aydın, bilgilenmek ve bilgilendirmek gibi bağışlanamaz bir suçtan müebbeten mahkûm edilmiştir. Aydın; bilgi sahibi, düşünen, sorumluluk taşıyan, yeri geldiğinde hatalarını kabul edebilen, olayların üzerine çekinmeden gidebilen, sorun çözme yeteneği olan, bildiğini kimseden sakınmadan toplumla paylaşan, toplumu bilgilendirme gibi işlevleri olan kimsedir. Aydın, yalnızca düşüncelerini topluma sunulabildiği takdirde vardır. Berkes de bu anlamda yaptığı çalışmalarla topluma 'yol haritası' çizmiş ve çağdaşlaşma yolunda nasıl bir yol izlenmesi gerektiğinin ipuçlarını vermiştir.

Hangi düşünceden, hangi partiden olursa olsun, uygarlık denilen satranç oyununda hamle yapabilecek, kültür taşlarını yönlendirecek, ülkemize çağdaşlaşma yolunda ışık tutacak aydınlara ihtiyacımız var. Kuşkusuz Niyazi Berkes de bu aydınlarımızdan biri.

Toplumdaki inançlar ve değerler sorgulanmazsa toplum kemikleşir; inançlar dogmatikleşir ve düşünceler yavanlaşır. Rahat sorgulanmayan bir dogma sedirine uzandıklarında toplumlar uykuya dalabilir. Aydınlarımızın bu anlamda büyük sorumlulukları vardır ki, bunlardan biri de "at sinekliği"¹ kavramıyla açıklanabilecek, toplumları uyanık tutacak faaliyetlerde bulunmaktır. Berkes de Türk toplumunda

---

¹ ERKUL, Ali; "Kavramsal Tartışmalar İçinde 'Aydın' Olgusu", **Cumhuriyet Üniversitesi Sosyoloji Bölümü Yayınlanmamış Ders Notları**, Sivas, Tarihsiz, s. 1

gözlener yozlaşmış, kemikleşmeye başlamış değerleri radikal bir biçimde eleştirmiş ve toplumun çağdaşlaşması yönünde önemli roller üstlenmiştir.

Berkes, bu ülke için bir vicdan azabıdır. Bu değerli insan, bu ülkenin zihniyet tarihini yazdı. Her zaman bizi düşündü ve hep yanımızdaydı. Yakalandığımız amansız hastalığın (kimlik krizinin/çağdaşlaş(ama)manın) yol açtığı yıkımı ilk gösterenlerden biri oldu. Bütün bunların karşılığında ona yalnızlığı ve hiç arzu etmediği dar bir ideoloji adamı kimliğini uygun gördük. Berkes, kimi düşün adamları tarafından eleştirilirken, kimi düşün adamları tarafından ise olumlu bir bakış açısı ile değerlendirilmiştir. Şu ya da bu biçimde o, günümüzde düşün adamları tarafından önemli bir uğrak noktasıdır.

Berkes, özellikle sosyoloji ve toplumsal/siyasi tarih açısından ileri sürdüğü argümanlar açısından neredeyse tek başına bir kuşak besler. Çağdaşlaşma konusunda yazılan eserlere, ortaya konulan düşüncelere bir göz atın, hepsi de Berkes'in eseriyle /düşüncesiyle beslendiklerini saygıyla anar.

Onun yazıları çok geniş bir alana yayılmıştır. Felsefeden gençlik sorunlarına, gezi izlenimlerinden bilim dünyamızdaki duruma, üniversitelerden dil ve anlam sorunlarına kadar uzanan inanılmaz zenginlikte bir kültürel arka plan içinde son derece modern bir gücü vardır. Berkes, özellikle *Çağdaşlaşma* adlı eseriyle Türk düşün dünyasında benzerine az rastlanır bir iz bırakmıştır. Onun bu düşünceleri çağdaşlaşmaya yönelik bir çözüm denemesidir. Berkes, Türk toplumunun kültürel derinliğini detaylı bir biçimde analiz etmiştir.

Kültürü, sürekli gelişen ve mükemmelleşen bir hazine sandığı gibi gören Berkes, Türk kültürüne büyük katkı sunmuştur.

Onun belli görüşlerinde ön yargıları olsa bile o, bunları körün değneği haline getirmemiş ve onları taşlaştırmamış ender aydınlarımızdan biridir. Evet, Berkes

tarafıdır; zira Atatürk ilke ve inkılaplarının tam anlamıyla uygulanması durumunda ülkemizin çağdaşlaşma yönünde büyük atılımlar gerçekleştireceği inancındadır.

Sosyal bilimler alanında önemli çalışmalar yapan, Osmanlı-Türk toplumu üzerine büyük kitaplar yazan Berkes, ülkemizin kalburüstü son aydınlarındanır. Doğruları ve yanlışlarıyla düşünce dünyamızın namuslu ve iyimser aydınlarından biri olarak görülen Berkes, eserlerinde sıklıkla toplumsal içerikli konuları işlemiş, Türk insanının ve toplumunun sorunlarına çözüm üretmeye çalışmıştır.

O, sosyal bilimlerin yüz akı ve tam bir cumhuriyet aydınıdır. İyimser, sakin, zarif ve dürüst tavrıyla dikkat çeken Berkes; batı(lı)laşma, ulusçuluk, çağdaşlaşma ve daha birçok konu hakkında bilgi edinmek isteyenler için referans konumundadır. Başka bir ifadeyle, çağdaşlaşma, batı(lı)laşma ve ulusçuluk konuları Berkes'e gönderme yapmadan anlaşılabilir. O, ülkesinden uzakta yaşamak zorunda kalmasına rağmen hep Türkiye'yi ve Türk tarihini araştırmış, Atatürk devrimlerinin yılmaz savunucusu olmuştur.

Niyazi Berkes'i ve onun çağdaşlaşma anlayışını genel çizgileriyle göstermeyi amaçlayan çalışmamızda yöntem olarak, literatür taramasına dayalı betimleyici bir yol izlenmiştir. Söz konusu araştırmamızda başta Berkes'in kitap ve makaleleri olmak üzere onun hakkında yazılanlardan yola çıkarak objektif bilgilere ulaşmak hedeflenmiştir.

Bu çalışmada bilimsel yöntem kullanılmıştır. Berkes'in yazmış olduğu, Berkes hakkında yazılan kitaplar ve konu ile ilgili diğer kaynaklar taranarak, bu çerçevede belgesel gözleme başvurulmuş ve çalışmamızın kapsamı içerisindeki konular ele alınmıştır.

Bu bağlamda araştırmamızın birinci bölümünde Berkes'in hayatına ve eserlerine yer verilecektir.

Çalışmamızın ikinci bölümünde, laiklik ve çağdaşlaşma kavramsal boyutta ele alınacaktır.

Üçüncü bölümde Niyazi Berkes'in Batılılaşma, Laiklik ve çağdaşlaşma görüşlerine değinilecek ve çağdaşlaşma döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun durumundan Cumhuriyet dönemine kadar geçen süreç Berkes'in düşünceleriyle birlikte sunulacaktır.

Araştırmamızın dördüncü bölümünde Berkes'in İslamlık, Ulusçuluk ve sosyalizm anlayışı irdelenecektir.

Beşinci bölümde ise Berkes'in toplumbilim anlayışı ele alınacaktır. Bu bağlamda sosyolojinin ortaya çıkışı ve sosyal bilimlerde toplumbilimin yeri onun düşünce ikliminde ele alınacaktır.

BÖLÜM I

NİYAZİ BERKES'İN HAYATI VE ESERLERİ

“Çalışmalarında zaman zaman beliren coşku ve zaman zaman da hâkim olan kötümserlik duyarlılığını çok iyi yansıtmaktadır. Bu kadar coşkulu bir şekilde yazan az sayıda Türk entelektüeli bulunmaktadır. Niyazi Berkes'in kimi zaman depresen heyecanı Türkiye hakkındaki beklentilerinden kaynaklanır... Düşüncelerinin zaman içinde istikrarlılığı, Niyazi Berkes'i insan olarak anlamamanın anahtarıdır. Zaten yazdıkları değerlendirilecek olursa belki de insan olarak en fazla tanınması gereken kişi Niyazi Berkes'tir. Niyazi Berkes'i birey olarak tanımadan, ondan daha önemlisi anlamadan düşüncelerini kavramak mümkün değil gibi gözükmektedir”.²

1908'de dünyaya gelen Niyazi Berkes, Türkiye'nin sorunlarına bakış açısıyla düşün camiasına damgasını vurmuştur. Ülkemizin yetiştirdiği önemli düşün adamlarından biri olan Berkes, Türkiye'nin tarihsel ve toplumsal yapısıyla ilgili yaptığı önemli çalışmalarla adından sıkça bahsettirmiştir.

Berkes, ileri sürdüğü tezlerle, bilim dünyasına büyük katkılar sağlamış, sosyoloji alanının önde gelen isimlerinden biri olmuştur. Benzer bir ifadeyle, toplumbilimci kimliğiyle Berkes, Türkiye'nin Osmanlı döneminden günümüze dek geçirdiği değişimler üzerine araştırmalar ve kuramsal çalışmalar yapmış, bu alandaki düşünceleriyle sosyolojiye önemli katkılar sunmuştur. Bugün ülke olarak içinde bulunduğumuz sorunları, Osmanlı'dan dolaşarak açıklamaya çalışmış, özellikle Tanzimat sonrası düşün ve siyasal hareketleri üzerinde yaptığı araştırmalarla ün kazanmıştır.

Niyazi Berkes, 21 Ekim 1908'de Kıbrıs'ın Lefkoşe kentinde doğdu. Babası Hüsnü Bey ve annesi Dervişe Hanımdır. İlk ve ortaöğrenimini Lefkoşe'de tamamlayan Berkes, 1928 yılında İstanbul Erkek Lisesini bitirdi. Daha sonra 1928-

---

² KAYALI, Kurtuluş, **Türk Kültür Dünyasından Portreler**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 90.

1931 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümünde sosyoloji ve felsefe öğrenimi gördü. Bir süre Ankara Maarif Cemiyeti Ortaokulu ve Halkevi Kütüphane Müdürlüğü yaptı. Akademik çalışmalarına 1935 yılında İstanbul Üniversitesi'nde Sosyoloji asistanı olarak başladı ve aynı yıl Amerika'ya giderek 1939 yılına kadar Chicago Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Sosyoloji Bölümünde çalıştı³.

İkinci Dünya Savaşı çıktıktan sonra Maarif Vekilliği tarafından geriye çağırılması üzerine, 1939 yılı yaz aylarında İstanbul'a döndü. Eski bölümünde kadroların dolu olduğunu gördü ve o sırada Ankara'da Dil Tarih Coğrafya Fakültesi'nde Felsefe Bölümünün kurulduğunu öğrenerek Maarif Vekilliğine başvurdu. Felsefe Bölümüne kadro yokluğundan asistan olarak atandı. Aynı aylarda, ABD'de Michigan Üniversitesi Sosyoloji Bölümünde doktorasını bitirerek yurda dönen Behice Boran ve Muzaffer Şerif Başoğlu doçent olarak, Mediha Berkes ise, "İlmi Yardımcı" olarak DTCF Felsefe Bölümüne atanmıştı.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında tek parti rejiminin sona ermesiyle birlikte, Türkiye'de görüş farklılıkları giderek belirginleşmiş; ideolojik ayrışmalar ve çekişmeler ortaya çıkmıştı. 1945 yılında Felsefe Bölümü öğrencilerinin de katıldığı Ankara'daki siyasal olaylar, söz konusu ideolojik ayrışmaların lokal bir örüntüsüydü. *Tan* gazetesi olayı ile başlayan bu süreç içinde, önce 1945 yılında Berkesler, Boran, Başoğlu ve Pertev Naili Boratav; Hasan Ali Yücel'in emri ile açığa alındılar ve haklarında soruşturma açıldı. Daha sonra da 'DTCF Marksist Hocalar Tasfiyesi' olarak tarihe geçecek olan 6 Temmuz 1948 tarih ve 5239 sayılı Ankara Üniversitesi Kuruluş Kadroları Kanunu ile Berkesler, Boran ve Boratav kadrolarının kaldırılmaları sonucunda üniversite dışında bırakılarak tasfiye edildiler. Niyazi Berkes, 1952'de Kanada McGill Üniversitesi Lisansüstü Araştırmalar Fakültesi'nde sosyoloji profesörü olarak çalışmaya başladı; 1975 yılında uluslar arası "emeritus profesör" unvanını aldı. Emekli olduktan sonra İngiltere'ye yerleşti; ancak

---

³ ÖZER, İnan; "Niyazi Berkes", **Türk Toplum Bilimcileri 1**, Editör: KONGAR, Emre; Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 239.

Türkiye'ye de gelerek yayınlarını sürdürdü⁴ ve 20 Aralık 1988'de Londra'nın bir sahil kenti olan Folkestone'de öldü.

Tanyol'un da vurguladığı gibi, Berkes'in "ölümü Türk düşüncesi için, her ölenin ardından söylendiği gibi, büyük bir yitik olmuştur... Çünkü artık Türkiye'nin, Türkiye'yi düşünenlerle uzak yakın bir bağlantısı kalmamış. Zaten Niyazi Berkes gibilerine gerek de duyulmuyor. Sinema artisti bir gazino şarkıcısının bir üniversite öğretim üyesinin almış olduğu aylığın iki misli ücretle Kültür Müşavirliği'ne atandığı bir ülkede, ömrünü kültür ve uygarlık sorunlarını çözümlenmeye, çağdaş uygarlığa ulaşmanın yollarını araştırmaya adanmış, bir bilim adamının esamesi mi okunur? Kimmiş bu Niyazi Berkes? O mu? Hak etmediği halde her türlü sürgün, kahr, kovulma ve fakirliği isteyen bir sıra aptalı... İki yüz yıldan beri Doğu-Batı çalkantısı içinde bir türlü çıkış yolu bulamayan Türk toplumuna ışık tutanlardan biri"⁵.

Berkes, İstanbul Üniversitesi'nin yanı sıra Chicago Üniversitesi, Ankara Üniversitesi DTCF'de görev yapmış ve Hindistan'da Aligarh Üniversitesi'nde dersler vermiştir.

Niyazi Berkes'in ilk dönem yazı hayatında, 1941 yılında Ankara'da Behice Boran ve Pertev Naili Boratav ile birlikte çıkardıkları *Yurt ve Dünya** dergisindeki makaleleri ile DTCF yayınları arasında yayımladığı bazı sosyoloji incelemeleri önemli yer tutar.

Bunun yanı sıra Berkes, köylerdeki sosyo-ekonomik değişimleri *Bazı Ankara Köyleri Üzerine Bir Araştırma* adlı özgün eserinde ortaya koymuştur. Berkes, söz konusu kitabında kapitalizmin ülkemize girişi çerçevesinde Ankara köyleri üzerinde derinlemesine bir analiz yapmıştır. *Bazı Ankara Köyleri Üzerine Bir Araştırma*'nın

---

⁴ KAFADAR, Osman; "Niyazi Berkes", Editör: CEVİZCİ, Ahmet; **Felsefe Ansiklopedisi Cilt:2**, Etik Yayınları, İstanbul, 2004, s. 333.

⁵ TANYOL, Cahit; "Boran'ın Ahlaki Kişiliği ve Niyazi Berkes", **Toplumbilim**, Sayı: 2, Editör: AKAY, Ali; Bağlam Yayınları, İstanbul, 1993, s. 38.

* Berkes'in *Yurt ve Dünya*'daki yazıları çok geniş bir alana yayılmıştır. Edebiyattan, alan araştırmalarına, kapitalizmden sanata, eğitimden çağdaşlaşmaya kadar birçok alanda yazılar yazmıştır.

“bir özelliği de Türk toplumbiliminde yayınlanmış ilk monografik çalışma olmasıdır”⁶. Berkes, söz konusu eserinde incelediği köylerden yola çıkarak köy toplumunun işleyişi hakkında sonuçlara varmak ister.

Fikret Berkes de babasının yazdığı metinler arasında *Bazı Ankara Köyleri Üzerine Bir Araştırma* adlı kitabının ayrı bir yeri olduğunu söyler. Çünkü bu çalışma, hem araştırmaya dayanan özgün bir kitap hem de Türkiye sosyolojisine yeni bir yaklaşım getiriyor⁷.

Berkes, çok yönlü bir düşün yapısına sahiptir. Yazıları, edebiyattan kapitalizme, emperyalizmden eğitim ve dil sorununa kadar geniş bir yelpazede yayılmaktadır. Özellikle “çağdaşlaşma” konusunda ileri sürdüğü tezlerle sosyoloji bilimine büyük katkılar sağlamıştır. Yaşamının ileriki dönemlerinde sadece sosyoloji biliminin sınırları içerisinde kalmamış, sosyal bilimlerle ve özellikle de felsefeyle yakından ilgilenmiştir.

Berkes, ömrünün büyük bir kısmını Türkiye dışında geçirmesine rağmen, Türkiye’yi hep düşünmüş; çağdaş bir Atatürk Türkiye’si yaratılması için neler yapılabileceğini detaylı bir biçimde tartışmış; buna karşın hak ettiği ilgiyi gör(e)memiştir. Onun değeri yabancılar tarafından daha iyi anlaşılmıştır. Zira François Georgeon, Türkiye’nin modernleşme tarihinin Lewis ve Berkes’ten dolaşarak anlaşılabilceğini belirtir⁸.

Bunun yanı sıra çeşitli ülkelere yapmış olduğu gezilerde elde ettiği izlenimleri ülkemizle kıyaslamıştır. Yine Berkes, bilim dünyasındaki gelişmeleri yakından izlemiş, eğitim ve gençlik sorunlarından dil ve anlam sorununa,

---

⁶ ÖZER, “Niyazi Berkes”, s. 250.

⁷ BERKES, Fikret; “Niyazi Berkes ve Mediha Berkes’in 1940’lı Yıllarda Ankara Köylerinde Yaptıkları Sosyolojik Araştırmalar”, **İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler 1. Sempozyumu Niyazi Berkes**, Yayına Hazırlayan: İsmail Bozkurt, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkez Yayınları:12, Gazimağusa-Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, 2000, s. 3.

⁸ KAYALI, Kurtuluş; “Niyazi Berkes Ya da İyimserlikten Kötümserliğe Sürüklenmesine Karşın Düşünsel Tercihinde Israrlı Bir Entelektüelin Portresi”, **İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler 1. Sempozyumu Niyazi Berkes**, Yayına Hazırlayan: İsmail Bozkurt, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkez Yayınları:12, Gazimağusa-Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, 2000, s. 102.

üniversitelerden Rusya’da Çarlık Döneminde toplumsal düşün akımlarına kadar birçok alanda çeşitli yazılar yazmıştır. Bu özelliği onun, hem çok yönlülüğünün hem de sosyal bilimlerin her alanıyla ilgilendiğinin kanıtı niteliğindedir.

Berkes’in düşüncesinde Yusuf Akçura’nın ayrı bir yeri vardır. Onun bu dönemde tanıdığı en değerli insan, zekâsı, derin bilgisi ve alçak gönüllülüğü ile Yusuf Akçura’dır. Berkes, onun etkisinde kalmıştır⁹. Berkes’in Yusuf Akçura hakkında söylediklerini kendisi için de söylememek mümkün mü? Berkes’in düşün denizindeki yeri dışarıdan kolay görünür türden değildir. Kimi kez su yüzüne çıkan, çoğu zaman suyun altına dalarak yol aldıktan sonra yine gözüken bir yüzücüye benzer. Tek düzeye alışanlar onun su altında gittiği çizgiyi göremezler¹⁰.

Üretken bir kişilik olan Berkes’in başlıca eserleri şunlardır:

1. Siyasi Partiler (1946)
2. İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz? (1964)
3. Yüz Soruda Türkiye İktisat Tarihi (1976)
4. İslamlık, Ulusçuluk, Sosyalizm (1975)
5. Bazı Ankara Köyleri Üzerine Bir Araştırma (1942)
6. Propaganda Nedir? (1942)
7. Türk Düşününde Batı Sorunu (1975)
8. Atatürk ve Devrimleri (1982)
9. Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları (1975)
10. Teokrasi ve Laiklik (1984)
11. Unutulan Yıllar (2005)
12. Türkiye’de Çağdaşlaşma (1973)
13. Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler (1965)
14. Asya Mektupları (2001)
15. Patrikhane ve Ekümeniklik (2002)

---

⁹ YORGANCIOĞLU, Oğuz M; “Prof. Dr. Niyazi Berkes Üzerine Bir Değerlendirme 1908–1988”, **İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler 1. Sempozyumu Niyazi Berkes**, Yayına Hazırlayan: İsmail Bozkurt, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkez Yayınları:12, Gazimağusa-Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, 2000, s. 88.

¹⁰ BERKES, Niyazi; **Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları**, Adam Yayınları, İstanbul, 1985, s. 211.

Berkes'in söz konusu kitaplarının yanı sıra, birçok makale ve çevirisi de bulunmaktadır. Berkes, S. Freud'dan *Totem ve Tabu*, K. Marx'dan *Yahudi Meselesi*, Platon'dan yaptığı *Sokrat'ın Müdafası* gibi çevirilerle de düşün dünyamıza önemli katkılar sunmuştur.

Türk düşün tarihinde adından sıkça bahsettiren, ortaya koyduğu düşüncelerle gelecek kuşaklara örnek olan Berkes'i bütün olarak anlamak için onun entelektüel kimliğini, akademik niteliğini ve birey olarak duyarlılığını bilmemiz gerekmektedir. Belki de, diğer entelektüellerden farklı olarak bu üç unsurdan herhangi birinin anlatılmaması onun anlaşılmasının önünde bir engel oluşturur. Bireysel duyarlılıklarının fark edilmemesi, onun entelektüel çalışmalarının ruhunu kavramasını engeller. Onun yayınlanan metinlerinin biçimi, akademik niteliği hakkında eleştirel tutumlar takınmasına neden olabilir¹¹.

Berkes, ülkemizin yetiştirdiği önemli düşün adamlarından biridir. Tanyol'unda belirttiği gibi, "Niyazi Berkes, Ziya Gökalp'ten sonra toplum ve devlet sorunlarına ve Batılılaşma hareketinin tarihsel akışına dikkat eden bir toplumbilimci idi. Onun eleştirileri üzerine düşünmek, Türkiye'nin sorunları üzerinde düşünmek demektir"¹².

Berkes, ülkemizde 1940'lı yıllarda Türk düşüncesine yeni ve eleştirel bir bakış açısı getirmesine karşın yeterince anlaşıl(a)mamış ve hak ettiği değeri görememiştir. Kayalı'nın da dediği gibi, o, en önemsendiği dönemlerde bile yazdıklarıyla ciddiye alınmamıştır¹³.

Niyazi Berkes, 1940'lı yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun geçirdiği değişimleri konu alan incelemelerin yanı sıra, ırkçılık, faşizm, yeni İslamcılık gibi ideolojilere ilişkin yazılar yayımlamıştır. Berkes, 1960'tan sonra, çağdaşlaşma

---

¹¹ KAYALI, *Türk Kültür Dünyasından Portreler*, s. 89.

¹² TANYOL, "Boran'ın Ahlaki Kişiliği ve Niyazi Berkes", s. 39.

¹³ KAYALI, *Türk Kültür Dünyasından Portreler*, s. 95.

sürecinin önemli olaylarına ilişkin çalışmalara yönelmiştir. Ancak onun çağdaşlaşma ve Osmanlı toplumuna olan ilgisi gençlik dönemlerine rastlar. Zira Berkes, Rüştüye'yi bitirdiği sıralarda okul arkadaşı Mehmet Bey'le sert hilafet-saltanat tartışmaları yapar. Berkes'ten dinleyelim: “Halifelik konusu üzerine bir onunla o denli şiddetli bir tartışmaya girmişim ki yatağında hasta yatan annemi görmeğe gittiğimde bunu fark etmiş ve bunu sormuştu. Yastığına yaslanmış, başımı annemin dizine koymuştum. Anladım ki tartışma konumu söyleyince onun da kafasında kuşkular vardı. Ustalıkla bir biçimde beni sorguya çekmişti. Ona hilafetin kaldırılmasının Mustafa Kemal'in en önemli devrimi olduğunu öyle bir anlatışım vardı ki o gün annem de inandı. Nereden öğrenmişim ben bunları? Bilmiyorum. Kafam o tür yönlelere yatık olmalıydı, daha o zamandan”¹⁴. Yine Berkes, Osmanlı sistemi ile Batı feodal sistemi arasında önemli ayrılıklar olduğunu saptamış; derebeyliğin feodalizm olmadığını ve tımar sisteminin de feodal toprak tutuculuğu rejimi olmadığını ileri sürmüştür.

Birçok toplumsal konu ile ilgilenmesine rağmen ağırlıklı ve özel olarak “Çağdaşlaşma” ve “Batı Sorunu”, bu konuya bağlı olarak da bunların ülkemize yansımaları konusundaki argümanları önem arz etmektedir. Bunun yanı sıra Berkes'in bilimsel araştırmalarında tarih incelemeleri önemli bir yer tutar. Yine başta Hindistan, Pakistan ve Japonya olmak üzere çeşitli ülkelere yapmış olduğu gezilerden elde ettiği izlenimlerini aktardığı mektuplar da Berkes'in görüşlerinin anlaşılmasında önem arz etmektedir. Asya Mektupları, Berkes'in gezi kitabıdır. Bu kitapta, Türkiye sevgisi egemendir ve yazar Asya'da gezip dolaştığı yerler ile Türkiye'yi ve Türk insanını karşılaştırmaktadır¹⁵.

Yukarıda da belirtildiği üzere, Berkes; başta Hindistan, Pakistan, Japonya olmak üzere Endonezya, Tayland, Lübnan, Suriye, Mısır, Tunus ve Cezayir'i kapsayan gezilerinde edindiği izlenimlerini, söz konusu ülkelerin yaşama biçimlerini

---

¹⁴ BERKES, Niyazi; **Unutulan Yıllar**, Yayına Hazırlayan: SEZER, Ruşen; İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 38-39.

¹⁵ NASRATTINOĞLU, İrfan Ünver; “Niyazi Berkes'in 'Asya Mektupları' Üzerine”, **İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler 1. Sempozyumu Niyazi Berkes**, Yayına Hazırlayan: İsmail Bozkurt, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkez Yayınları:12, Gazimağusa-Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, 2000, s. 187.

kardeşi Enver Berkes'e gönderdiği mektuplarında ortaya koymaktadır. Berkes, bu mektuplarında gezdiği ülkelerin sosyo-ekonomik, siyasi ve dinsel kurumlarını ve ilginç gördüğü durumlarını bizlere sunmaktadır. Japon kalkınma modelinin bizde yeteri kadar anlaşamadığı üzerinde duran Berkes, Pakistan'ı da "oturmak ve yatmak medeniyeti"¹⁶ olarak görür.

Berkes, ülkemizin Osmanlıdan beri geçirmiş olduğu toplumsal değişimleri, "layiklik" sözcüğü ile karşılanan din-devlet ayrımının ötesinde "kutsallaştırılmış gelenek boyunduruğundan kurtulma" olarak adlandırdığı **çağdaşlaşma** sorunu diye nitelendirmektedir¹⁷. *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (The Development of Secularism in Turkey) adlı özgün kitabında Berkes, ülkemizin son iki yüz yıl boyunca geçirmekte olduğu toplumsal değişimleri ve Türkiye'nin temel yapısal-kültürel sorunlarını çözümlene amacındadır. Yorgancıoğlu'na göre, Berkes, "1720-1920 yılları arasındaki iki yüzyıllık zaman dilimini inceleyen '**Çağdaşlaşma**' adlı eserinde Türk toplum hayatını değerlendirip yorumlar"¹⁸.

Bu bağlamda, Türkiye'nin kültürel yapısını çözümlene noktasında ısrarcı bir tutum takınan Berkes'in temel uğraşı alanı, Türkiye'nin özgün yapısı ve kültürü üzerine odaklanmak olmuştur. Tanyol'unda belirttiği gibi, "O, ne Muzaffer Şerif gibi Türklüğü ve Türkiye'yi reddetti ne de onun gibi dargın bir Amerikan vatandaşı oldu. Tam tersine, dışarıdaki bütün yaşamı Türkiye'nin sosyal, politik, ekonomik ve kültürel sorunlarına çözüm aramakla geçti"¹⁹.

Berkes, "bir başka dilde yazmak, o yazdığımız dilin düşün yapısıyla düşünmektir" parolasından yola çıkarak Türkçe yazmakta ısrar etmiştir. Berkes'in İngilizce yazdığı metinler genellikle tarihsel olarak eski dönemlere dönük olmuştur. Türkçe yazdığı yapıtlar da ise güncel sorunlar üzerine odaklanmıştır. Onu, diğer

---

¹⁶ BERKES, Niyazi; *Asya Mektupları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 24.

¹⁷ BERKES, Niyazi; *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yayına Hazırlayan: KUYAŞ, Ahmet, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 19.

¹⁸ YORGANCIOĞLU, Oğuz M; "Prof. Dr. Niyazi Berkes Üzerine Bir Değerlendirme 1908-1988", s. 94.

¹⁹ TANYOL, "Boran'ın Ahlaki Kişiliği ve Niyazi Berkes", s. 39.

entelektüellerden ayıran bir başka nokta da Kanada’da yaşayıp herhangi zorunluluğu olmamasına rağmen Türkçe’yi yazı dili olarak yeğlemesidir²⁰.

Berkes’in düşüncesinde öne çıkan bir başka konu ise “Batı” ve “Batı Sorunu”dur. O, geçmişte olduğu gibi, günümüzde de Batı’yı tam anlamıyla tanıyamadığımızdan şikâyetçidir. Benzer bir ifadeyle, Berkes, Batı medeniyetinin ne olduğunun toplumumuz tarafından net bir biçimde ortaya konulmadığını, bunun sonucu olarak da tanımadığımız Batı medeniyeti ile ilişkilerimizin güdük kaldığını belirtmektedir. Berkes’in tabiriyle, “herhalde gerek kronolojik gerek psikolojik bakımdan Batı hakkındaki ilk anlayış onun sadece bir ‘küffar’* medeniyeti olduğudur²¹.

Berkes, *Türk İktisat Tarihi* adlı yapıtında, Osmanlı-Türk ekonomi tarihini ele alarak, ülkemizin siyasal ve toplumsal yapısı ve problemleri üzerinde de derinlemesine analizler yapmıştır. Aktar’a göre, “*Türkiye İktisat Tarihi* başlıklı çalışmanın en ilginç özelliği, Osmanlı toplum yapısının temel kurumlarını ayrıntılı olarak ele almasının yanı sıra, değişim sürecinde bunların nasıl dönüşüme uğradıklarını, Osmanlı seçkinlerinin toplumsal değişim süreci karşısında nasıl ilk önceleri geriye dönüş çabaları içine girdiklerini ve ancak 1700’lerin başında bu değişimin ‘geriye dönülmez’ olduğunun farkına vardıklarının altını çiziyordu”²².

Özetle, Berkes’in düşüncesinde öne çıkan görüşleri ve çalışmaları birkaç başlık altında toplanarak incelenebilir:

- Laiklik konusundaki görüşleri
- Çağdaşlaşma konusundaki açıklamaları
- Genelde sosyal bilimler ve özelde de sosyolojiye dair görüşleri

---

²⁰ KAYALI, *Türk Kültür Dünyasından Portreler*, s. 92-93.

* Küffar: Müslüman olmayanlar, kâfirler.

²¹ BERKES, *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları*, s. 169-170.

²² AKTAR, Ayhan; “Niyazi Berkes’in ‘Türkiye’de Çağdaşlaşma’ Kitabını Yeniden Okumak”, *İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler 1. Sempozyumu Niyazi Berkes*, Yayına Hazırlayan: İsmail Bozkurt, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkez Yayınları:12, Gazimağusa-Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, 2000, s. 60.

- Osmanlının son dönemleri ve Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadar geçen sürede yaşanan ekonomik değişim ve gelişimleri ele aldığı *Türk İktisat Tarihi* adlı kitabında öne çıkan görüşleri

- Birçok ülkeye yaptığı gezi ve izlenimlerinde ortaya çıkan görüşleri.

BÖLÜM II: LAİKLİK VE ÇAĞDAŞLAŞMA

A. Laiklik

Berkes'in, çağdaşlaşma olgusu hakkındaki görüşlerini daha net ortaya koyabilmek için, onun "laiklik" konusundaki görüşlerini açıklığa kavuşturmamız gerekmektedir.

Kabaca din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması olarak ifade edilen laiklik kavramı, çok farklı şekillerde ele alınmış ve tanımlanmıştır. Laiklik konusunda yapılan tanımlamalara bakıldığında tanım düzeyinde çeşitlilik ve zenginlik hemen göze çarpar. Dar anlamıyla laiklik, din ve dünya işlerinin birbirinden ayrılması olarak kavramsallaştırılmaktadır²³.

Din işlerinin devlet işlerinden ayrılması şeklinde tanımlanan laiklik, yanlış sayılmasa da eksik bir açıklama olarak karşımıza çıkmaktadır. Laiklik kavramına farklı kesimler, farklı anlamlar yüklemekte bu da anlam kargaşasına yol açmaktadır. Bazı kesimler, laikliği, dini inançların özgürce yaşanabilmesi adına bir güvence olarak algılamayı tercih ederken; bir başka kesim ise, politik alanda dinin sınırlandırılması anlamına geldiğini vurgulamaktadır.

Kili'ye göre laiklik, "yönetimi, siyaseti, eğitimi, devlet ve toplum yaşamının gerekli kıldığı görevleri; dinin, dinsel konuların etkisinden, tekelinden kurtarmak,

---

²³ Bu konuda Bkz; NARLI, Nilüfer; "Türkiye'de Laikliğin Konumu", **Cogito**, Yapı Kredi Yayınları, Sayı:1, İstanbul, 1994, s. 21-29, KILIÇBAY, Mehmet Ali; "Laiklik Ya da Bu Dünyayı Yaşayabilmek", **Cogito**, Yapı Kredi Yayınları, Sayı:1, İstanbul, 1994, s. 13-19, KIŞLALI, Ahmet Taner; **Kemalizm, Laiklik ve Demokrasi**, İmge Kitabevi, Ankara, 1994, s. 29, KONGAR, Emre; **Demokrasi ve Laiklik**", Remzi Kitabevi, İstanbul, 1997, FEYZİOĞLU, Turhan; **Türk İnkılabının Temel Taşı Laiklik**", Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1987, s. 171-226, MERT, Nuray; **Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994, BAŞGİL, Ali Fuad; **Din ve Laiklik**, Yağmur Yayınevi, İstanbul, 2003, İLHAN, Attilâ; **Hangi Laiklik**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2004, KORAY, Durmuş; **Neden Atatürk Niçin Laiklik**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2003.

devlet işleri ile dini işleri birbirinden ayırmak, okul ve bilimi devlet toplum yaşamında egemen” kılmaktır²⁴.

Laikliği daha çok siyasi iktidarla olan ilişkisi ve insan hakları açısından ele alan Özek ise laikliği şu şekilde tanımlamaktadır: “Laiklik, siyasi iktidarın kaynağının dinden olmaması demektir. Laik sistem kişilerin inanç hürriyetini sağladığı gibi daha geniş anlamda düşünce hürriyetini de sağlayan sistemdir”²⁵.

Ozankaya’ya göre ise, laiklik “yalnız din ve tapınma özgürlüğü olmayıp, her din ve her mezhepten insanların, ayrıca herhangi bir dinsel inanca gerek görmeyenlerin de eşit ölçüde özgür olmaları”dır²⁶.

İnsanın kendi varlığını güvence altına alıp, daha iyi yaşam koşulları sürdürme isteği laik anlayışın doğuşuna kaynaklık etmiştir. Bu anlayış aynı zamanda toplum halinde yaşamak zorunda olan insanın devlet biçiminde örgütlenmesi ve dünya işlerine ancak böylelikle bir düzen vermesi gereğine de kaynaklık etmiştir²⁷.

Laikliği ideolojik-kültürel düzleme ait bir sorun olarak gören Perinçek ise laikliği, dinsel ideolojiden kopuş olarak nitelendirir²⁸. Ülkemizin yetiştirdiği önemli düşün adamlarından biri olan Cahit Tanyol’a göre ise din ve devlet işlerinin ayrılması laikliğin yalnızca politik görüntüsünü oluşturmaktadır. O, çağımızın bilim ve teknik çağı olduğunu, bununla birlikte devletin görevlerinin de arttığını, devletin dış ilişkilerinde değişmelerin olduğunu, uluslararası bağlantıların, bugün dini esaslara göre değil ekonomik ve politik çıkarlara göre düzenlendiğini vurgulamaktadır. Bu anlamda Tanyol’a göre, ekonomik ve politik unsurlara bağlı olarak gelişen uluslararası ilişkileri, dini değerlerin etkisinden kurtarmak gerekir. Bu

---

²⁴ KİLİ, Suna; **Atatürk Devrimleri**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1962, s. 150.

²⁵ ÖZEK, Çetin; **Türkiye’de Laiklik**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1962, s. 150.

²⁶ OZANKAYA, Özer; **Türkiye’de Laiklik**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1993, s. 92.

²⁷ WEBER, Max; **Sosyoloji Yazıları**, Çeviren: Taha Parla, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s. 20.

²⁸ PERİNÇEK, Doğu; **Kemalist Devrim-2 Din ve Allah**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1994, s. 148.

ise, laikliktir. Yani laiklik, bir ulusun ekonomik ve politik öğelerinin dinin etkisinden kurtarılmasıdır²⁹.

Laiklik kavramının Batı Avrupa toplumlarında ve Türkiye’de ortaya çıkışına baktığımızda ise büyük farklılıklar göze çarpmaktadır.

Laiklik kavramı, Hristiyan kökenlidir. Laik düşüncenin gelişmesinde Hristiyan âleminin yeri çok önemlidir. Önceleri küçük cemaatlerin oluşturdukları din birlikleri daha sonra Roma İmparatorluğu içinde genişledikçe, imparatora karşı rakip bir merteye düzeni kurmuş ve imparatorun üniversalliğine eşdeğer bir din üniversalliği meydana getirmiştir. Kayzer ve İsa rekabetinde, İsa galip gelmiş, krala ve imparatora hükmeden gerektiğinde onları aforoz eden, dinsel ve siyasal bir otorite ortaya çıkmıştır³⁰.

Bilindiği gibi laiklik, Batı’da tüccar ve sanayicilerden oluşan kapitalist sınıfın din adamlarıyla toprak ağalarının ittifakına karşı çıkmasıyla gelişmiştir³¹. Perinçek de Kongar’la aynı görüştedir. Ona göre, laiklik, “feodalizme karşı sınıf mücadelesi sürecinde doğdu ve derinleşti”³². Batı’da da homojen bir laiklik anlayışı yoktur. Fransa’da laiklik çok sert, katı iken; İngiltere’de daha esnektir.

Türkiye’de laiklik kavramının tarihsel gelişimine bakarsak, ilk göze çarpan nokta, kavramın Fransızca’dan Türkçe’ye geçtiğidir. Şaylan’a göre, laiklik, Fransızca’dan Türkçeye geçen bir kavram olarak kalmamış, bu kavramın toplumsal yaşama aktarılması sürecinde de birçok bakımdan Fransa ile örtüşmüştür³³.

---

²⁹ UYGUN, Hamza; “Cahit Tanyol”, **Türk Toplum Bilimcileri 1**, Editör: KONGAR, Emre; Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 347-348.

³⁰ NEDA, Armaner; **Atatürkçülük**, II. Kitap, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1981, s. 320.

³¹ KONGAR, Emre; **Devrim Tarihi ve Toplum Bilim Açısından Atatürk**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2002, s. 306.

³² PERİNÇEK, **Kemalist Devrim-2 Din ve Allah**, s. 144.

³³ ŞAYLAN, Gencay; **Türkiye’de Laiklik**, Yeni Yüzyıl Kitaplığı-Türkiye’nin Sorunları Dizisi: 8, İstanbul, 1998.

Özetle, laikliği, politik düzenlemelerde ve devlet işlerinde dinin herhangi bir belirleyiciliğinin olmaması şeklinde tanımlayabiliriz. Benzer bir ifadeyle, laiklik, dinin devlet işlerinin dışına itilmesidir.

B. Çağdaşlaşma

Çağdaşlaşma kavramının tarihsel gelişimi konusunda Black'in saptamaları ilgi çekicidir. Bilimsel devrimden bu yana insan sorunlarındaki hızlı değişme sürecini anlatan genel bir deyim olarak "çağdaşlaşma" köken yönünden oldukça yeni bir kavramdır. Ancak aynı çağın bir dönemin niteliğini gösteren bir deyim olarak "çağdaş" sözcüğünün kullanılışı altıncı yüzyılın Ortaçağ Latinesine dek geriye götürebilir. Önce Latince'de daha sonra İngilizce'de ve öbür dillerde bu sözcük yaşanan çağın ve geçmişin yazar ve yazılarını birbirinden ayırt etmek üzere kullanıldı ve yedinci yüzyılda ise "modernity" (çağdaşlık), modernizers (çağdaşlaştırıcılar) ve "modernization" (çağdaşlaşma) sözcüklerinin değişik biçimlerde oldukça sınırlı ve teknik bağlamlarda kullanıldığı görüldü. İlk zamanlarda "modern" (çağdaş) sözcüğü çoğu kez bayağı ve basmakalıp gibi bir anlamda kullanılırdı ve Shakespeare de deyimi hep bu anlamda kullandı. Bununla birlikte sözcüğün daha nesnel bir anlamda kullanıldığı da oldu ve Avrupa'nın on yedinci ve on sekizinci yüzyıl tarihçileri Hristiyan kronoloji sistemine göre benimsenmiş dönemleştirmeyi yavaş yavaş bir yana bıraktılar ve eski çağ, orta çağ ve çağdaş dönemlere yollama yapmaya başladılar³⁴.

Ancak Endüstri Devriminin yaşanmasıyla birlikte, sanayileşme ve üretim çağa damgasını vurmuştur. Bu dönemden itibaren sanayileşme, toplumların sınıflandırılmasında belirleyici bir öğe olmuştur. Bu bağlamda sanayileşme düzeyi yüksek toplumlar gelişmiş toplumlar, sanayileşme düzeyi düşük olan toplumlar ise az gelişmiş toplumlar olarak görülmeye başlanmıştır.

Az gelişmiş toplumların sanayileşme sürecine ilişkin birçok tanımlamalar getirilmiştir: Batılılaşma, Avrupalılaşma, Modernleşme, Çağdaşlaşma vb. Bütün bu

---

³⁴ BLACK, Cyril E; **Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri**, Çeviren: M. Fatih Gümüş, Verso Yayıncılık, Ankara, 1989, s. 16-17.

tanımlamalar aynı anlamda kullanılmaktadır. Kongar'ın deyişiyle, "çağdaşlaşma diğer bir deyimle modernleşme, bütün gelişmekte olan toplumların, Batı toplumlarının geçirdiği aşamalardan geçeceği bir süreç olarak değerlendirilmektedir"³⁵.

Yukarıdaki tanımlamalar eşliğinde, Eisenstadt modernleşmeyi, "tarihsel olarak Batı Avrupa'da ve Kuzey Amerika'da geliştirilmiş olan toplumsal, ekonomik ve siyasal sistemlere doğru bir değişme süreci" olarak tanımlar³⁶. Lerner ise modernleşmenin temelinde "akılcı ve pozitivist bir ruhun benimsenmesinin" yattığı söyler³⁷.

Ozankaya ise çağdaşlaşmayı, "Geri kalmış toplumların çağdaş toplumların ekonomi, bilim, kültür, toplumsal düzenleniş alanlarında günümüz bilim ve uygulamanın olanak verdiği en gelişkin aşamaya gelme çaba ve özlemlerini anlatan geniş kapsamlı toplumsal akım"³⁸ şeklinde tanımlamaktadır.

Özetle, temel olarak çağdaşlaşma, az gelişmiş toplum modelinin bir kenara bırakılıp gelişmiş toplumların yolundan gitme şeklinde tanımlanmaktadır. Eş deyişle, çağdaşlaşma, geleneksel değerlerin terk edilip yerine modern değerlerin tesis edilmesi şeklinde ifade edilmektedir.

Eisenstadt'a göre modernleşmenin iki genel niteliği vardır³⁹:

- 1- Toplumların sosyo-ekonomik değişimleri
- 2- Toplumsal örgütlenmenin yapısal değişimleri

---

³⁵ KONGAR, Emre; **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985, s. 227.

³⁶ A. g. e., s. 227.

³⁷ A. g. e., s. 227.

³⁸ OZANKAYA, Özer; **Toplumbilime Giriş**, Sevinç Matbaası, İstanbul, 1982, s. 400.

³⁹ EISENSTADT, S.N; **Modernization, Protestant Change**, Prentice Hall Inc. Englewood Cliffs, New York, 1966, s. 2-5, (Aktaran: KONGAR, **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, s. 228-229).

Modernleşme teorileri büyük eleştiri görmüştür. Kızılcelik, modernleşme teorisyenlerini, kapitalist düzeni meşrulaştırdığı ve kapitalizmi Batı dışı toplumlara en önemli ve tek model olarak sunduğu için radikal bir biçimde eleştirmiştir. Kızılcelik'e göre, modernleşme teorileri, "Üçüncü Dünyanın sosyalizme yönelik tavrını kırma girişimidir"⁴⁰.

Cirhinlioğlu'na göre, modernleşmenin iki boyutunda bahsedilebilir: İlk boyutu modernleşmek isteyen bir ülke / kişinin varlığı ile modernleşmek isteyen bu ülke / kişiye örnek olabilecek diğer ülke / kişinin varlığıdır. Modernleşme bu iki kutbun birbiriyle tarihsel etkileşimi olarak algılanabilir⁴¹.

Kısaca, modernleşme/çağdaşlaşma çok yönlü bir kavramdır. Düşünsel olarak aydınlanma felsefesinden beslenen, politik anlamda Fransız devrimine dayanan, ekonomik olarak da sanayileşmeden temellenen bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Modernleşme, moderniteyi bireylerin içselleştirmesi, bilinç düzeyinde benimsenmesi anlamına gelmektedir.

Özetle, laiklik din ile ilgili iken, çağdaşlaşma daha çok geleneklerle, ahlakla ve değerlerle ilintilidir. Çağın başat değerlerine uygun yaşam anlayışının adıdır, çağdaşlaşma.

---

⁴⁰ KIZILÇELİK, Sezgin; **Sefaletin Sosyolojisi**, Anı Yayıncılık, Ankara, 2002, s. 154.

⁴¹ CİRHİNLİOĞLU, Zafer; **Az gelişmişliğin Toplumsal Boyutu**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999, s. 19.

BÖLÜM III: NİYAZİ BERKES'İN LAİKLİK VE ÇAĞDAŞLAŞMA ANLAYIŞI

“Genç okuyucu! Türk reform tarihinin sonuçlarını anlatan bu hikâyeyi senin için yazdım. Bugününü daha iyi anlamak için sen onu yeniden öğren; daha derinlere git ve yazdıklarımın doğru olup olmadığını kendin araştır. Bugünkü Türkiye'nin hangi şartlar içinde kurulduğunu daha iyi anlayacaksın; onun, gene dönüp dolaşıp bu hikâyede anlattığım aynı bozucu güçlerin elinde aynı sonuca uğratılmasına razı olmayacaksın. Sözünü ettiğim endam aynasının önüne geçtiğin zaman kendi ulusunu, tam “kurtulduk” dediğimiz anlarda, gene fakir, gene borçlu, gene dilenci durumunda çoğunluğunu gene paçavralar içinde görürsen elbette buna razı olmayacaksın. Karamsar olmana, yabancı uluslara ve devletlere düşman olmana, kin beslemene ne gerek var, ne onun bir faydası, ne de ona hakkın vardır; sorumluluk sendedir. Dünyanın güçler dünyası olmadığını, hesap kitap dünyası olduğunu anlamın yeter. Kalkınmanın yolu heyecan ve kin değil, bilgi ve medeni cesarettir”⁴².

A. Niyazi Berkes'in Laiklik Anlayışı

Niyazi Berkes'in toplumsal değişme alanındaki görüşlerini yansıtan en önemli düşüncesi çağdaşlaşmadır. Berkes, ülkemizin Osmanlı'dan beri geçirmiş olduğu toplumsal değişimleri, “layiklik” sözcüğü ile karşılanan din-devlet ayrımının ötesinde “kutsallaştırılmış gelenek boyunduruğundan kurtulma” olarak adlandırdığı “çağdaşlaşma” sorunu olarak nitelendirmektedir⁴³. Berkes'in düşüncesinde önemli yer tutan çağdaşlaşma anlayışının temelini ise laiklik konusu oluşturur. Bu anlamda önce onun laiklik konusunda ileri sürdüğü görüşleri ele almamız araştırmanın bütünlüğü açısından yerinde olacaktır.

Türkiye'nin son iki yüzyıl içindeki yenilenme çabalarının aşamalarını (din ve dünya işlerini ayırma davasını ölçek olarak) çabaların düşün düzeyindeki görüşlerinin yardımıyla incelemeyi amaçlayan Berkes, laikleşme yerine “secularism” kavramını tercih eder. Zira Berkes'in eserinde “layiklik” biçiminde

⁴² BERKES, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, s. 82-83.

⁴³ BERKES, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 19.

yazdığı, günümüzde ise laiklik olarak yazılan ve din-devlet ikilemine dayanan bu kavram, Hristiyan kökenlidir. Benzer bir ifadeyle, Berkes, laiklik teriminin Osmanlı-Türk toplumuna ters düştüğünü, bunun nedeninin de Hristiyanlığın ilk mezhebi olan Katoliklik içinde gelişmiş olmasına bağlar. Berkes'e göre "Laicisme sözcüğü Katolik Hristiyanlığın yayıldığı halkların dilinde, özellikle Fransızca'da kullanılır ve kökenine bakılırsa 'halksallaştırma' demektir. Çünkü kaynağı olan eski ve Hristiyanlık öncesi Grekçedeki laos (halk), laikos (halksal) sözcükleri Hristiyanlık döneminde klericus, yani din adamları dışında olan kişiler için kullanılırdı. Modern Fransızca'da laicisme, din adamlarından, rahiplerden başka kişilere, kurullara, yetkililere, dünya işlerinde, hatta din işlerinde üstün bir yer verme anlamını taşır⁴⁴.

Berkes, "laiklik" ve "secularisme" kavramlarını Osmanlı'daki gelişmelerinden dolayı daha geniş boyutlarıyla ele almak gerektiğini vurgular. Bunun temel nedenlerini ise şöyle açıklar: "Birincisi İslamlık'ta devlet ve din arasındaki ilişkinin ve ikisi arasındaki bağımlılık biçiminin Hristiyanlık'ta olduğundan ayrı olması olayından kaynaklanır"⁴⁵. Berkes, ikinci soruna ise şu şekilde açıklık getirmektedir⁴⁶: İkinci neden, Hristiyan Batı'da bile laiklik sorunun yalnız 'kilise' kurulu ile 'devlet' kurulu arası ayrılma sorunundan oluşan bir sorun olacağıdır. Devletin kiliseden ayrılması olayı bir toplumsal laikleşme olayının yalnız bir yanıdır. O ölçüde önemli olan ekonomik, toplumsal ve kültürel örgütlerin de din ölçülerinden ayrılması ve bunlarla birlikte giden (Örneğin, bilim ve felsefe, sanat ve edebiyat, halkın alışılmış davranışları gibi) alanlardaki dinden ayrılıklar da aynı derecede önemlidir.

O, laiklik teriminin kullanılmasının iki farklı ve karşı nedene dayalı bir kavram karmaşasına yol açtığını belirtir. Berkes'e göre, birinci neden, terimin geldiği din geleneğindeki (Hristiyanlık'taki) durumun İslâm geleneğinde de bulunduğu inancıdır. İkinci neden ise daha ilginçtir: İslâm geleneğinde böyle bir durum (din-

---

⁴⁴ A. g. e., s. 18.

⁴⁵ BERKES, Niyazi; **Teokrasi ve Laiklik**, Adam Yayınları, İstanbul, 1997, s. 25.

⁴⁶ A. g. e., s. 26.

devlet ikilemi) olmadığı için, laiklik davasının İslâm dinindeki toplumlarda yersiz, anlamsız olduğu görüşüdür⁴⁷.

Yukarıdaki nedenlerden ötürü Berkes, laiklik terimini kullanmak istemez ve bunun yerine secularism terimini tercih eder. Kongar'ın da belirttiği gibi, "İşte Berkes, bütün bu açıklamaları doğrultusunda, gerek İslamda "**din-devlet ikilemi**" olmadığından gerekse bu ikilem olmadığı ve din-devlet bütünlüğü bulunduğu için, din ve devletin birbirinden ayrılması gerekliliği ortaya çıktığı zaman, bu süreç Katolik Hıristiyanlıktaki "**laiklik**" ile anlatılmak istendiğinde, tarihsel benzemeliklerden dolayı pek çok sorunun ortaya çıktığını düşünür ve "**çağdaşlaşma**" sürecini anlatırken "**laiklik**" kavramını kullanmak istemez"⁴⁸.

Berkes, Hristiyan kökenli bir terim olan laiklik kavramının yerine daha işlevsel olan secularism terimini kullanır. Çünkü Berkes'e göre "**secularism**" sözcüğü bir yandan tam anlamıyla "**çağdaşlaşma**" terimine karşılık olurken, öte yandan, dar anlamdaki din-devlet ya da devlet-kilise ayrımı davasından çok daha geniş, "**kutsallaşmış gelenek boyunduruğundan kurtulma sorunu**"nu ifade eder⁴⁹.

Berkes, laiklik teriminin yerine sekülerizmi neden tercih ettiğini sözcüğün kökeninden yola çıkarak açıklar⁵⁰: Katolik Hıristiyanlığın dışındaki Hıristiyanlığın yayıldığı yerlerde özellikle Protestanlığın etkisi altında olan İngilizce ve Almanca'da kullanılan terimin kökeni Grekçeden değil Latince'den gelir. Bu köken de zamanla değişikliğe uğrayarak şimdiki anlamını almıştır. Aslındaki sözcük, saeculum sözcüğü, 'çağ' anlamına gelir ki Arapçada bunun karşılığı olan asr sözcüğü son zamanlara değin Türkçede asır olarak kullanılırdı. Layiklik teriminden önce, asrîlik biçiminde bir sözcük kullanılıyordu. Bu sözcük, secularisme sözcüğünün kapsadığı anlamı taşırsa da, Cumhuriyet döneminden önceki dönemde, 'çağa uymak' ya da 'onun gereklerine uyacak biçimde değişmek' anlamı, dincilerin elinde kötü bir

⁴⁷ BERKES, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 17.

⁴⁸ KONGAR, Emre; "Niyazi Berkes'de Çağdaşlaşma Kavramı", **İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler 1. Sempozyumu Niyazi Berkes**, Yayına Hazırlayan: İsmail Bozkurt, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkez Yayınları:12, Gazimağusa-Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, 2000, s. 33.

⁴⁹ BERKES, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 18-19.

⁵⁰ A. g. e. , s. 18-19.

kavram durumuna getirildi. Asrîlik züppelik, köksüzlük, sathilik, dinsizlik anlamına gelmeye başladı. Ziya Gökalp (ki terimi muasırlaşmak biçiminde kullanmıştır) belki de bu üzüntülü anlamdan, anlamı hiç bilinmeyen bir sözcük bularak kurtulmaya çalıştı; Arapça sözlüklerden o zamana dek kimsenin duymadığı, bilmediği bir sözcük bulup çıkardı. Zenîm biçimindeki bu sözcük, Gökalp'in kendi yazılarında bile tutunmadı, kendisi muasırlaşmak terimini sonuna değin kullandı. Asrileşmek ya da muasırlaşmak gibi daha uygun olan terimin yerine (anlamının kötüleştirilmesi yüzünden halkın kulağında olumsuz çağrışımlar yaptığından) büyük çoğunluğun anlamını, kökenini, yazılış biçimini bilmediği layiklik gibi melez bir terim bulma işi de aynı kaygı ile yapılmış olmalıdır. Bu terimin kesin olarak hangi tarihte çıktığı, ilk önce kimin kullandığı, yani resmileşmeden önceki kısa tarihini belirten bir incelemeye rastlamadık. Gerek dil çağdaşlaşması gerekse düşün ve ideoloji açısından böyle bir inceleme yararlı olacaktır.

Berkes'e göre, toplumbilim açısından laiklik yalnızca din-devlet arasında bir sorun değil, kutsal ile kutsal olmayan değerler arası ilişkiler sorunudur.

Bu bağlamda Berkes, laik toplumun nasıl olması gerektiği ve özelliklerinin neler olduğu konusunda şunları ifade etmektedir⁵¹:

- a) Yanılgısız ve kutsal bir üst otorite yokluğu,
- b) Toplum kurallarının ve değerlerinin bölüşümlü ve otonom olması,
- c) Özel kişi için davranma ve karar verme özgürlüğü, yararlık ölçülerine uygun ölçülerin benimsenmesi,
- d) Gelenek kavramı karşıtı olarak değişme kavramının üstünlüğü.

O, geleneksel olarak kurallaşmış bir toplumsal bütünle laik toplum arasındaki ayrımı laik toplumdan yana kullanmış ve laikliği de bu anlamda toplumsal yaşamın her alanına yansımış, toplumun temel değer ölçüleri sayılan din kavramlarından kurtarılması problemi olarak ifade etmiştir.

---

⁵¹ BERKES, **Teokrasi ve Laiklik**, s. 26.

Berkes, “İslam anlayışı laiklikle bağdaşmaz” şeklindeki görüşlere de şiddetle karşı çıkar. Bu tezi savunanlar, “İslamlık geleneksel olarak dinle toplum arası ilişki açısından, başka hiçbir yerde eşi olmayan bir dindir. O yalnız bir din değil toplumun temelinin kendisidir. İslam toplumunda dinle devlet birbirine yapışıktır. Bunları birbirinden ayırmaya kalkılırsa hangisinin sağ kalacağı bilinemez”⁵² düşüncesindeydi.

Berkes ise, böyle bir anlayışın yani laikliğin sadece din devlet ayrımı olarak tanımlanmasını ve İslam toplumunda yaşatılamayacağını kaba ve sığ bir yaklaşım olarak görür. Berkes’e göre, laikliğin asıl anlamı, dini oluşumların dışında toplumda kalıplaşmış, demode olmuş yerleşik geleneklerin dini kurallarını gibi kabul edilmesinin sarsılması ve ortadan kaldırılmasıdır.

Kısaca, Berkes’te laiklik, din ve devlet ayrımının çok ötesinde, toplumsal yaşamın tüm alanlarında dejenere olmaya yol açan dini kural ve değerlerin kaldırılması şeklinde özetlenebilir. Benzer bir ifadeyle, Berkes, kalıplaşmış, eskimiş geleneklerin dini kural olarak algılanmasına, kabul edilmesine karşı çıkmıştır.

---

⁵² A. g. e., s. 26.

B. Niyazi Berkes'in Çağdaşlaşma Anlayışı

Berkes, tarihsel bir perspektifle, ülkemizin son iki yüzyılda geçirdiği toplumsal değişimleri “çağdaşlaşma” açısından ele almıştır. Bu konudaki düşüncelerini de *The Development of Secularism in Turkey* (genişletilerek Türkçe'ye çevrilmiş hali *Türkiye'de Çağdaşlaşma*) adlı özgün kitabında dile getirmiştir.

Berkes, Çağdaşlaşma adlı kitabını yazma amacını şöyle açıklar: “Türkiye’de çağdaşlaşma sürecinin gelişimini izleyen bu araştırma, 18. yüzyılın başlarından Cumhuriyet rejiminin kuruluşuna değin geçen olayların tarihi olarak yazılmamıştır. Cumhuriyet’in ilanından sonraki dönemin tarihi de değildir. Tarihsel olaylar burada Cumhuriyet’e gelişin önkoşulları olarak oynadıkları roller açısından yer almışlardır. Bu yapıtın başta gelen amacı, sözü edilen yüzyıllar içinde geçen iç ve dış olayların nasıl zorunlu olarak bir ulus birimine dayalı Cumhuriyet rejiminin gelmesi doğrultusunda aktığını göstermektir”⁵³.

Berkes, kitabın yazılmasında özellikle, İ. Hakkı Uzunçarşılı, Halil İnalcık, Şerif Mardin, Tarık Z. Tunaya, Şevket S. Aydemir, Bernard Lewis, Roderic Davison, Stanford Shaw, Ramsauer, Nikki Keddie ve Gotthard Jaeschke'nin araştırmalarından yararlandığını belirtir.

Onun çağdaşlaşma konusu üzerinde ısrarla durmasının nedeni, iki yüzyıldır süregelen modernleşme çabalarının vardığı aşamaları görmek ve buna çözüm üretmektir.

O, sekülerleşme ile çağdaşlaşma arasındaki ilişkiyi kesin bir biçimde, secularism sözcüğü çağdaşlaşma sözcüğüne hem anlam, hem köken açısından daha yakındır, hatta onun tam karşılığıdır, şeklinde ifade etmiştir.

O, ülkemizin iki yüzyıldır geçirmekte olduğu değişme ve gelişmeleri çağdaşlaşma olarak ele alır ve bunun nedenleri şu şekilde açıklar: “Değer ölçüleri

---

⁵³ BERKES, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 13.

olmayan hiçbir toplum yoktur; ancak bazı değerler zamanın gereklerine göre deđiŖeceđine, zamanla katılaŖma, kireçleŖme eğilimi gsterir. Bu, bize üç Ŗeyi anlatır: Toplumun insanları arasında birbirine çok yapışık bir birlik vardır; kişiler deđiŖmez kurallara uyarak yaŖamayı çok rahat ve kolay bulurlar; yaŖamları, yaŖlanan kişilerin damarlarının sertleŖmesi gibi katılaŖmıştır. KiŖiler bğyle bir durumu çok beğenirlerse de deđiŖme zorunluluklarının silsilesini yemeyen toplum da yoktur. Zamanın yumrukları altında bazı kişiler, alışık oldukları ölçüleri bırakmaya, bazılarını gizli ya da açıkça çiğnemeye; bazıları da ya dışardan yeni kurallar almaya, ya da kendileri yeni kurallar geliŖtirmeye baŖlarlar. Bunu yapanların iç hayatında ise çatışmalar baŖlar, bunun da sayısız görüntüleri vardır. Bir toplumda en yüksek sayılan değerler, özellikle bğyle zamanlarda, dinsel değerler kılığına girmeye de eğilimlidirler. Din, geleneğin en son sığınağı, en son savunma kalesidir. Aslında toplumun eski yaŖayışının kökeninden gelen birçok alışkanlık, kolaylıkla din gereği imiŖ gibi bir nitelik kazanır. İŖte bunun içindir ki çağdaŖlaşma sözcüğünün özü, ‘layikleŖme’ sözcüğünün söylemek istediği gibi toplumu, bu dinselleşme hummasının yakasından kurtarma işi imiŖ gibi gözüküyor ve burada *laicisme* ile *secularism* terimlerinin anlamları, ayrı sözcük kökenlerinden geldiği halde, birbirlerine uyuyor”⁵⁴.

O, çağdaŖlaşmanın, dinselleşirmenin ekonomik, teknolojik ve siyasal yaŖam alanlarında ortaya çıkabilecek olumsuz etkilerini ortadan kaldıracağını vurgulamaktadır.

Berkes, Osmanlı rejiminin en önemli yanını dinsellikten çok geleneksellik olarak gördüğü için çağdaŖlaşma konusuna yaklaŖırken de dinden çok gelenek üzerinde durmaktadır. Berkes’e göre çağdaŖlaşma ile dinselleşme aynı zamanda var olmaktadır. Ona göre, “dinselleşme, çağdaŖlaşmaya karşı kaplumbağanın kabuğuna çekilmesi gibi bir korunma çabasıdır”⁵⁵.

---

⁵⁴ A. g. e., s. 20.

⁵⁵ A. g. e., s. 20.

Bu bağlamda da, onun için çağdaşlaşma, din-devlet ayrımının çok ötesine geçen kutsal kural ve değerlerden kurtulma problemidir. Berkes'in ifadesiyle, "Şu halde, çağdaşlaşma konusunda asıl sorun, kutsal sayılan alanın ekonomik, teknolojik, siyasal, eğitsel, cinsel, bilgisel yaşam alanlarında daralması, etkisizleşmesi sorunudur. Bu alanın (hiç değilse bazı kişilerin yaşamında) hemen hemen hiçe inmesi eğilimi olduğu için, buna karşı olanlar 'gerici' adını hak ederler. Bu nitelikle başını kaldırdığı ya da 'dur, olamaz' diye kolunu kaldırdığı zaman başka çeşitten bir savaş başlar. Bu savaş artık din-devlet savaşı değil, ileri-geri savaşı olur. İlerleme ve gelişme ile tutma ve denge gibi iki amacı gerçekleştirme çabası biçimini alır. Hatta kimi zaman halk-devlet arası çatışma, aydın-yobaz arası çekişme, ya da dengeleşme, *millet-devleti, millet-toplumu* olma biçimine de girer"⁵⁶.

Berkes'in düşüncesinde din temel dayanak noktası olarak incelenirken düşüncelerinin büyük bir kısmının da gelenek üzerine inşa edilmiş olduğu hemen göze çarpan bir özelliktir.

Berkes çağdaşlaşmayla modernleşme arasında farklılık olduğuna dikkat çekmektedir. Özer'e göre, "Berkes, çağdaşlaşmayı, toplumun ekonomik alt yapısında oluşan teknolojik değişimlerin bir sonucu olarak değil, kültürel üst yapıda, 'gelenek gereklerinin yerine zamanın gerekleri' doğrultusunda kendiliğinden oluşan bir değişim olarak görmektedir. Bir başka deyişle, toplumsal değişimin mekanizmasını ekonomik alt yapıda değil, üst yapı kurumlarına yönelik yenileştirme (ıslahat) girişimlerinin düşün boyutunda beliren görüntülerinde aramaktadır"⁵⁷.

Kısacası, Berkes, çağdaşlaşmanın geleneksel değerlere karşı topyekûn bir mücadele ile birlikte gerçekleşebilecek geniş kapsamlı bir problem olduğunu belirtir. "...çağdaşlaşma, yalnız siyasa alanında değil, her alanda (altın diş takmak ya da bisiklete binmek gibi işlerde bile) değişmez kuralların sarsılması gibi daha kapsamlı bir sorundur"⁵⁸.

---

⁵⁶ A. g. e. , s. 23.

⁵⁷ ÖZER, "Niyazi Berkes", s. 253-254.

⁵⁸ BERKES, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 22.

Diğer bir anlatımla, Berkes'te çağdaşlaşma, toplumda kutsal sayılan alanların tümünde görülen değişme ve söz konusu alanların eskisine göre etkisizleştirilmesidir.

Berkes, Osmanlı'da değişimlerin başlangıç tarihi olarak 17. yüzyılın sonları ve 18. yüzyılın başlarını göstermektedir. Dolayısıyla Berkes'in çağdaşlaşma anlayışını daha net ortaya koyabilmek amacıyla dönemin koşullarını ortaya koymamız yararlı ve yerinde olacaktır.

O, Osmanlı'nın gerileme döneminden Batı kaynaklı reformların taklit edilmesiyle başlayan ve günümüze kadar geçen değişim sürecini çağdaşlaşma girişimleri olarak nitelendirmektedir.

1. Çağdaşlaşma Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu

“Bizim garp ile tanışmamız yeni bir şey değildir. Şöyle böyle yüzyıllık bir geçmişi vardır... Böyle olmakla beraber, doğruyu söylemek lazım, biz hala ilmi müstakil bir hale getiremedik. Yani garpta olduğu kadar bir bilim an’anesi, terbiyesi, zihniyeti kuramadık. Bunu bilhassa sosyal sahasında görürüz. Bu sahalarda henüz daha ne garpta yapılan çalışmaları ve ilerlemeleri yettiği kadar biliyoruz, ne de onlara bir şey katmış bulunuyoruz. Bunun en iyi işareti bu yollarda taklitçilik ve ezbercilik ötesine gidemeyişimizde görürüz”⁵⁹.

Berkes, çağdaşlaşma konusu ele alırken, Türk düşün tarihinde Batıcılığın ne zaman ele alınmaya başladığına ve batılılaşmadan ne anlamamız gerektiğine büyük önem vermiştir.

Berkes, Batı medeniyetinin toplumumuz tarafından net bir şekilde anlaşılmadığını söyler. Osmanlı’da olduğu gibi, günümüzde de bu durumun devam ettiğini, bundan dolayı da Batı ile olan ilişkilerimizin hep güdük kaldığını belirtir. Ona göre, Batı ile bizim aramızda başlayan karşılıksızlık halinin ilk ipuçlarını iki sözcük iyi özetler⁶⁰: “kâfir” ile “Frenk”. Bu sözcüklerden biri Araplardan, öteki Rumlardan kalmadır; Osmanlıların kendi uydurmaları değil.

O, Batı uygarlığının ne olduğu hakkında birleşilmiş bir anlayışın olmamasını eleştirdiği gibi, Batı uygarlığından ne alınıp, ne alınmayacağını belirlenmemesini de radikal bir biçimde kritik etmiştir. Berkes’e göre, “Batı medeniyetine ister dost ister düşman ister hayran olsun veya olmasın hepsinde de Batı medeniyeti sabit, katı, değişmeyen, mücerret bir medeniyet olarak kabul edilmiştir... Batı medeniyetinin uzun bir sosyal tekâmül mahsulü olarak meydana geldiği ve yine dinamik sosyal amiller altında değişen ve tekâmül edecek olan bir şey olduğu tam manasıyla anlaşılamamıştır”⁶¹.

⁵⁹ BERKES, Niyazi; “İlim Dünyasındaki Durumumuz”, *Yurt ve Dünya*, 1942, III/20.

⁶⁰ BERKES, Niyazi; *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1975, s. 175-176.

⁶¹ BERKES, *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları*, s. 171.

O, herkesin Batı uygarlığının farklı özelliklerine kapıldığını vurgulamaktadır. Diğer bir ifadeyle, kimi Batı'nın tekniğine, kimi dinine, kimi sporuna, kimi zihniyetine vurulmuştur. "Bundan başka, muhtelif görüşlerin, ister müspet ister menfi tavrılı olsun, Batı medeniyetine ait şu noktalar gözlerine çarpmıştır"⁶²:

1. Belki de en evvel göze batan şey Batı'nın *maddi medeniyeti, teknolojik kabiliyeti* ve verimliliği idi.
2. İkinci göze çarpan nokta, Batı'da hakim olan *ekonomik* zihniyet ve münasebetlerdi ki bu da, kapitalizm zihniyeti ve münasebetleriydi.
3. Göze batan üçüncü nokta, Batı'nın *siyasi teşkilatıydı*, diyebiliriz. Bu da bildiğimiz gibi demokratik parlamentarizmdi.
4. Alaka ve dikkat mevzuu olan dördüncü bir nokta, Batı'nın *aile, meslek, din* ve sair sahalara ait münasebetler ve müesseselerdi.
5. Beşinci bir mevzuu olarak alakayı çeken *ilim ve edebiyatı* zikredebiliriz.

Berkes, Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yüzyılın başlarına kadar siyasi egemenliğini devam ettirdiğini, ancak bu tarihten itibaren ilk önemli dış engellerle karşılaştığını belirtmektedir. 18. yüzyılda yaşanan problemler, yalnızca devletin eski gücünü kaybetmesine yol açmamış, aynı zamanda da gerileme ve çöküşün ilk basamağını oluşturmuştur. Berkes'in dikkat çektiği gibi, "18. yüzyıl başından sonra Türk çağdaşlaşma gelişimini, çağdaş Avrupa'daki önemli gelişmeleri göz önünde tutmadan kavrayamayız. 1718 tarihi, Avrupa, ekonomik hayatında bir önceki yüzyıl boyunca süren sarsıntıların sona erdiği zamana rastlar. Değerli metal akışının Avrupa'da meydana getirdiği büyük fiyat devrimi feodal ekonomiyi yıkmış olmakla birlikte kapitalist ekonominin gelişmesine engel olan toplumsal, siyasi, dinsel koşullar direnmekte idi. Avrupa 17. yüzyıldaki çalkalanmalar, bu koşulların yeni gelişmeleri tıkamakta oluşundan ileri geliyordu. Fakat Osmanlı İmparatorluğu ülkelerinden farklı olarak Batı ülkeleri güçlükleri yenmiş, 1720'den sonra yeni sanayi uygarlığının ilk aşamasına girmiştir. Batı'da böylece başlamış olan gelişmelerin Osmanlı ülkeleri üzerindeki etkileri, 18. yüzyılın geri kalan parçasında

---

⁶² A. g. e., s. 171-172.

ve 19. yüzyılın ilk çeyreğinde kendini gösterecektir. Osmanlı devleti bu gelişmelere ayak uyduramadığı ölçüde arkadan sürüklenmeye, nihayet Tanzimat döneminde o selin içine kendini kapıp koyuvermeye zorlanacaktır”⁶³. Kısacası, 18. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu, Batı için rakip bir alternatif sistem olmaktan çıkmıştı.

Ona göre, 18. yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Batı ile politik ve ekonomik ilişkileri üç temel özellik gösterir⁶⁴:

1. Değişme ve kalkınma çabaları, bu devletlerin siyasal çatışmalarına karıştırılmıştır,
2. Batıya dönme ondan etkilenme, ya hep tersine ya da zamansız olmuştur
3. Batıya dönüş, içeride reform yapma zorunluluklarından kaçınmak için ya da bundan kaçınılmayınca Batıya dönüş “denize düşenin yılanı sarılması” cinsinden olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu’nun yaşadığı ciddi sorunlar sonrasında, toplumda ve aydınlar arasında eski düzene dönme imkânsızlığının ortaya çıkması, devletin gerek ekonomik gerekse siyasal bakımdan gerilemeye başlaması ve Avrupa’da yeni bir uygarlığın doğuşunun sezilmesi Osmanlı’da değişimin kaçınılmaz olduğunu ortaya koymuştur. 1699 Karlofça ve Pasarofça Anlaşmalarıyla başlayan dönem, yani 1700’lerden itibaren “yeni bir düzen” oluşturmak fikrini gündeme getirmiştir.

Berkes, 18. yüzyıl düşünürlerinin karşılaştığı problemler sonucunda ilk defa Batı’ya yöneldiğini ifade etmiştir. Ona göre, “ilk dönemlerde noktalanan çöküş olayı geleneksel ordu kurumunun bozulma içinde bulunuşu olmuştur. Osmanlı ordu kurumu çok geniş ölçüde toplumsal bağlantıları olan bir kurumdu. Onun bozuluşunu önlemenin çaresi, ordu reformunda bulunacağı görüşünün doğması bundandır. Bundan da, Batı’dan modern yönetim ve yöntemlerin alınması gereği görüşü doğmuştur. Kurulan yeni militer eğitim okullarında, modern bir ordunun dayanacağı bilim ve teknik eğitiminin başlamasıyla, yeni bir okumuş kuşağın yetişmesi

⁶³ BERKES, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 42-43.

⁶⁴ BERKES, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, s. 175.

başlamıştır. İlkokullar, yeni kuşak arasında modern matematik ve fizik bilimlerinin daha sonraki yayılışının kaynakları olmuştur. Batı'ya doğru yöneliş yolu ilk kez böyle başlamıştır”⁶⁵.

Bu bağlamda da Berkes, 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda problemlerin had safhaya çıkmasıyla birlikte, Batı'ya katılma, onu örnek alma gerektiğini savunanların ortaya çıktığını belirtmekte, ancak bu görüşü savunanların başarıya ulaşamadıklarına dikkat çekmektedir. Berkes'in ifadesiyle, “bu kadar perişan bir halk ve ekonomi temeli ile Batı uygarlığını benimseme ve uygulama balığın kavağa çıkması kadar olamayacak bir şeydi”⁶⁶.

Berkes, Türkiye'nin baş sorunun Batılılaşmak değil, Batılılaşmamak olduğunu ileri sürmekte ve Batı'nın ikiyüzlü politikalarını da eleştirmektedir. Ona göre, “Batıdan bağımsız olmayan hiçbir geri kalmış toplum Batılılaşamaz, ilerleyemez; ister reform ister devrim yoluyla kendine yeni düzen veremez; sele kapılmış bir saman çöpü gibi sürüklenir durur... Geri kalmış toplumların Batılılaşmasını isteyen Batılılar aynı zamanda bunlara karşı gelmekle çelişikliğe düşmektedirler”⁶⁷.

Özetlersek; 19. yüzyıl, Osmanlı Devleti için parçalanma ve çöküş sürecinin yaşandığı karanlık bir dönem olarak tarihe geçmiştir. Osmanlı Devleti, her ne kadar mevcut durumu koruma ve toprak kayıplarını önlemek amacıyla Avrupa devletleriyle denge politikası izlemeye çalışmışsa da durum hep Avrupa devletlerinin lehine, Osmanlı Devleti'nin ise aleyhine gerçekleşmiştir.

Yine bu dönemde Osmanlı Devleti, Fransız İhtilalı sonucunda yayılan milliyetçilik akımından olumsuz yönde etkilenen imparatorluk olmuş ve bunun sonucu olarak da Balkan ulusları başta olmak üzere birçok ulus Osmanlı Devletine karşı isyan edip İmparatorluktan kopmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti,

---

⁶⁵ BERKES, *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları*, s. 136.

⁶⁶ BERKES; *Türk Düşününde Batı Sorunu*, s. 69.

⁶⁷ A. g. e., s. 186.

imparatorluğun bütünlüğünü korumak amacıyla 1839'da Tanzimat Fermanı'nı ilan etmiştir.

2. Tanzimat Dönemi

Önemli olayların meydana geldiği Tanzimat Dönemi, Berkes'in çağdaşlaşma görüşünün anlaşılmasında mühim bir yer tutar. Tanzimat, Osmanlı'da kötüye giden düzene nefes aldırma çabası olarak düşünülmüştür. Ülken'in deyişiyle, "Tanzimat, Karlofça Antlaşması'ndan beri Osmanlı Devleti'nin ardarda yenilişlerine son vermek için yaptığı teşebbüslerin sonucudur"⁶⁸.

Her gücün üstünde bir yasa gücünün olduğu fikri, kanun önünde herkesin eşit sayılması, Fermanın en büyük getirisi olarak kabul görmüştür. Tanzimat dönemi, padişahın, geniş yetki ve bağımsızlığının sınırlandırıldığı bir dönemi ifade eder. Yine bu dönemde, devlet yönetimi ve bürokrasi alanı başta olmak üzere, askeri, ekonomik ve daha birçok alanda değişiklikler yapılmıştır. Ne var ki bu dönemde yapılan değişiklikler, istenilen sonuçları vermemiş, tam aksine, imparatorluk çok daha kötüye gitmiştir.

Her ne kadar Tanzimat Fermanı, kendinden önceki ıslahatlardan farklı olarak haklar alanında yeni değerler içerse de insan hakları, eşitlik, adalet, demokrasi gibi alanlarda yenilikleri kapsamış olsa da Berkes, Fermanın II. Mahmut dönemiyle benzeştiğini belirtir. Diğer bir ifadeyle, o, Tanzimat Fermanı'nda yer alan ilkelerle II. Mahmut Dönemi'nde beliren düşünceler arasında önemli farklılıklar olmadığını belirtir. Ona göre en önemli fark, "ilk kez yazılı bir senet (charte) olarak yayımlanmasında ve daha önce gördüğümüz iki senette olduğu gibi hükümdarla ordu ya da hükümdarla âyân arasında kalmış bir sözleşme olmak yerine hükümdarla hükümet arasında ve *ilân edilmiş*, kamuya açıklanmış bir sözleşme olmasındadır"⁶⁹.

---

⁶⁸ ÜLKEN, Hilmi Ziya; **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yayınları, İstanbul, 2001, s. 40.

⁶⁹ BERKES, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 214.

Berkes, devlet kademesi dışında yeniliklerin halka duyurulduğu ilk yazılı belge olması ve kanunlar yapma eğilimlerini taşıması açısından Tanzimat'ı önemser. Ancak, Tanzimat'ın olumlu yönlerinin yanı sıra başarısız yönlerinin de olduğunu belirtir ve bu yönlerini radikal bir biçimde eleştirir. “Tanzimatçıların uygarlıkla geleneksel toplumun değişime gerek olmadan uyuşabileceğini zannetmelerinin içine düştükleri temel yanılğı olduğunu vurgulamaktadır. Oysa Berkes'te çağdaşlaşma kutsal sayılan alanın zamana göre değişmesi olduğuna göre, Tanzimatçıların geleneksel yapıya dokunmadan yenilikler yapma, Batı'nın değişimlerini olduğu gibi alma çalışmalarını eleştirmesi kendince haklı görünmektedir”⁷⁰.

Berkes, Tanzimat'ın başarısız olmasının nedenlerinden biri olarak da, Batılı devletlerin uygulamayı kendilerine göre şekillendirmesini gösterir.

Bunun yanı sıra, Berkes, Tanzimat'ın istenilen sonuçları vermemesini açıklarken Tanzimat aydınlarına da göndermede bulunur ve onları Batı uygarlığını tanı(ya)madıkları için radikal formda eleştirir. Ona göre, Tanzimat aydınları, “Batılıların Doğu kanısının zıddına, Batı'nın ‘Şark terakki edemez’ inancına karşı ‘edebilir, etmelidir, etmezse yaşayamaz’ sonucuna vardılar. Bu bakımdan Tanzimat dönemi aydınları diğer birçok İslâm ve Doğu toplumlarının aydınlarından daha ileri bir durumdadırlar. ‘İlerleme’ kavramını almadaki bu ilerericiliklerine karşın, Tanzimat aydınları Avrupa uygarlığının özünü, niteliğini anlamada büyük bir başarısızlık gösterdiler”⁷¹.

Berkes, Tanzimat rejiminin asıl başarısızlığını ise şu şekilde açıklamaktadır: “Tanzimat rejiminin asıl başarısızlığı Osmanlılık ideolojisinin yansıttığı ekonomik çağdaşlaşma başarısızlığındadır. Çağdaş ekonomi gelişmeleri, ulusal ekonomilerin kuruluşuyla başlamıştır. Batı Avrupa’da ulus birimleri haline geliş, monarkların bir yandan feodal güçlere, öte yandan universalist Kilise’ye karşı kurdukları üstün egemenliğin himayesi altında özel mülkiyet vatandaşlığına, sermaye birikimi

---

⁷⁰ KOVANLIKAYA, Çağlayan; “Niyazi Berkes ve Çağdaşlaşma Sorununa Eleştirel Bakış”, **Toplumbilim**, Sayı:2, Editör: AKAY, Ali; Bağlam Yayınları, İstanbul, 1993, s. 48.

⁷¹ BERKES, **Türk Düşününde Batı Sorunu**, s. 194.

girişimciliğine yol açmasıyla gerçekleşmiştir. Osmanlı İmparatorluğu Avrupa siyasası içine girdiği dönemde hem kendi topraklarındaki halkların uluslaşma akımlarının başlamasıyla hem de Avrupa’da gelişen ulusal ekonomilerin istilâsıyla karşılaştı. Bu koşullar altında Osmanlı devletinin çağdaş bir devlet olmanın gerekli unsurlarından yoksun olduğu, Osmanlılık ideolojisinin örtemeyeceği bir açıklıkla belirliyordu. Osmanlı devleti, egemenliğini uygulayacağı topraklarda siyasal hükmü yürümediği için, ekonomik kalkınma programı da yürütemezdi. Toprakların üzerinde kendi egemenliğine aykırı imtiyazlar edinmiş dış devletlerin ekonomik gücü hüküm sürüyordu. Devletin siyasal, ekonomik, kültürel dayanağı olarak bir ulus temeli yoktu. Kısası, tam çağdaşlaşma akımının zafer kazandığı dönem, bunun uygulayıcısı olan devletin gerçek bir toplum temelinden en çok yoksunlaştığı bir dönem oldu. Üstelik, bu çağdaşlaşma yönünde her attığı adımda bu durumu daha da kötüleştiren sonuçlar yaratmak gibi bir paradoks vardı”⁷².

Berkes, bu dönemde ortaya çıkan aydın-halk ikiliğine de dikkat çekmiş ve aydınları da kendi toplumunu tanımadıklarından dolayı eleştirmiştir. Eş deyişle, o, Türk aydınının gericiliğe katkı sunduğundan bahsetmiştir. Ona göre, “Türk aydını(adı üstünde) aşırı aydınlıkçı olduğu için gericiliği cahillikle, ilericiyi okumuşlukla bir tutar”⁷³.

Berkes, yukarıda da belirtildiği üzere, Tanzimat aydınının toplumunu tanımadığını buna karşılık Fransız edebiyatçıları ve toplumunu sütkardeşleri kadar iyi tanıdıklarını belirtir. Berkes’e göre, Türk aydınının “ne Türk köylüsünün, esnafının, işçisinin durumları üzerine temelli bilgiler ne ekonomik ve mali şartlar üzerine inceleme ve tartışmalar ne ana çizgileri ile bile olsa kalkınma projeleri vardı”⁷⁴.

Berkes, Tanzimat aydınının, geri kalmış toplumlardaki aydın tipine en güzel örnek olduğunu ve çoğu zaman devletin savunucusu rolüne soyundukları için aydın-

---

⁷² BERKES, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 246-247.

⁷³ BERKES, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, s. 26.

⁷⁴ A. g. e., s. 47.

halk arasında derin bir ikilik yaşandığını belirtir. Berkes'e göre, bütün bu gelişmeler, intelligentsia anlamındaki aydın kitlesinin hacmi ve niteliği üzerine üç çeşit tüketici ve yıpratıcı bir etki yapmıştır: “Bir yanda, para ve politika, torbanın dibinde açılmış iki delik gibi, aydın çuvalını boyuna boşaltmaya devam etti. Öte yanda, aydın ile halk kitlelerinin arasını daha da açtı. Halk kitlelerinde okumuşa karşı güvensizliği ve şüpheciliği daha da derinleştirdi. Bu iki delikten dökülen aydınlar halka gitmek şöyle dursun, halk denilen şeyi açıkça sürü yerine koymaya başladılar. Üçüncü etki, okumuşluğun toplumsal köklerini sökmek, okumuşları topluma aykırı kazanç ve sinekür* yollarına daldırmak suretiyle, aydın kitlesi içindeki tecanüssüzlüğü** iki kat arttırması oldu”⁷⁵.

Devleti çöküntüden kurtarmak için devlet yapısında reformları gerçekleştirmeyi amaç edinen Tanzimat Fermanı ile istenen hedeflere ulaşamadığı gibi eşitlikçi, adaletçi bir Osmanlı Devleti imajı da Avrupa toplumları arasında uyandırılmamıştır. Tanzimat Fermanı ile toplumdaki çöküntüyü durdurulamamış, aksine bu ferman çöküntüyü hızlandırmıştır. Çöküntünün hızlanmasının nedeni ise, kendi toplumsal ve ekonomik temellerimizi göz önünde bulundurmaksızın Batı'daki üst yapı kurumlarını kopya etmemiz olmuştur.

Berkes, Tanzimata yönelik tepkilerin, İmparatorluk içindeki siyasal ve kültürel buhranlardan temellendiğini söylemektedir. O, bu konudaki görüşlerini şöyle ifade etmektedir: “Tanzimat'a karşı ilk siyasal tepki, Osmanlı devletinin çağdaşlaşma sorununun gerektirdiği reformlar onu Batı devletlerinin baskıları altına soktuğu halde (ya da bu yüzden), reformların Müslüman halka yarar sağlamamasının yarattığı tepkidir. Buna ulusçuluk (Türklük) tepkisi demekten çok şeriatçılık (Müslümanlık) tepkisi demek gerekir”⁷⁶.

O, Tanzimata yönelen ikinci önemli tepkiyi ise, Genç Akımı olarak niteler. “Bu girişim 1865'te kurulmuş olan ‘İttifak-ı Hamiyyet’ adlı bir örgütten gelmiştir.

---

* Sinecure: Hizmetli maaşlı memuriyet, ense işi.

** Tecanüs: Bir bütünü oluşturan öğeler arasında uyum bulunması durumu.

⁷⁵ BERKES, **Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları**, s. 257-258.

⁷⁶ BERKES, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 271.

Bunda önderliğin ordu mensuplarında değil ‘genç’lerde olduğunu söylemekte ve bu girişimin padişahlık kurumuna, hatta padişahın kişiliğine karşı değil, Tanzimatın padişah istibdatına hatta paşalar istibdadına karşı olduğunu belirtmektedir”⁷⁷.

O, Tanzimata yönelik üçüncü tepki olarak Yeni Osmanlılar akımının belirlediğini ifade eder. Berkes, bu iki terimin iki ayrı grup için kullanıldığını söylemektedir. Birincisi, Osmanlı kurumlarını eski saf geleneklerine döndürme yanlısı olan ıslahatçılar; ikincisi, şeriatın zamanın ihtiyaçlarını karşılayamadığı, devlet-din bileşiminin artık olanağı kalmadığı, devleti dinden ayırıp Avrupa modeline göre kurma gerektiği düşüncesinde olanlar”⁷⁸.

Özetle, Berkes, söz konusu nedenlerden ötürü Tanzimatın amacına ulaşamadığı gibi, başlangıç amaçlarından da şaştığını belirtir. Berkes’e göre, yapılan yenilikler veya reformlar, toplumu modernleştirmemiş, sadece memleketi Batı devletlerinin *yemliği*⁷⁹ haline getirmiştir.

Berkes, Tanzimat’ın başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından ortaya çıkan fikir akımlarını ve Abdülhamit rejimini de ciddi bir biçimde eleştirmiştir. O, imparatorluğu, çöküşten kurtarmak, eski günlere döndürmek amacıyla ortaya çıkan fikir akımlarından İslamcılık, Batıcılık ve Ulusçuluk anlayışlarını şu şekilde değerlendirir: 1871-1876 dönemi bu üç düşün akımının birincisinin, kesin biçim alışıyla sonuçlanmış kısa ve fırtınalı bir dönemdir. Bu dönemin koşulları altında, Batı uygarlığı doğrultusunda yarım yüzyıla yakın bir zamandan beri süren çabalar durmuş, din-devlet ayrımı yönündeki gidiş yeni bir din-devlet bileşimi rejimiyle sonuçlanmıştır⁸⁰.

Bu bağlamda, Berkes, İstibdat döneminde baskı ve sıkıyönetimle Osmanlı toprak bütünlüğünün korunmaya çalışıldığını fakat bunun gerçekleşemediğini ve gerçekleşmesinin de imkansız olduğuna dikkat çekmiştir.

---

⁷⁷ ÖZER, “Niyazi Berkes”, s. 261.

⁷⁸ A. g. m., s. 262.

⁷⁹ BERKES, *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları*, s. 254.

⁸⁰ BERKES, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 309.

Berkes, Kanuni Esasi hakkında da çeşitli fikirler ileri sürmüş, bu dönemde yürütülen yanlış politikaları da kritik etmiştir. O, Tanzimat Fermanı'nın yenileşme hareketlerinde eksiklik ortaya çıktığı için Kanuni Esasi'nin uygulamaya konulduğunu belirtmekte ve daha sonra temel amaçlarından saparak İslami bir ideolojiye dönüştüğünü vurgulamaktadır. Berkes' e göre, "Kanunu Esasi'de (Temel Kanun'da) halkın, devletin ekonomik, mali durumunu çözümlenmeye yarayacak hiçbir reform prensibi yoktu; bu Anayasanın en önemli derdi padişahın ve halifenin hükümlerlik haklarının halka, Parlamenteoya ve orduya karşı korunmasını sağlamaktı"⁸¹.

Özetle; Berkes, Kanuni Esasi çabalarının yaşandığı bu sancılı dönemi beklenmedik problemlerin; ortaya çıktığı "Anayasalı İstibdat" rejimi olarak nitelendirir.

Sonuç olarak, imparatorluğa çağdaş bir görüntü verme amacıyla başlayan Kanuni Esasi akımı başarısız olmuş, Batılılaşmaya karşı ve şeriata dayalı bir düzen yaratmıştır. Berkes'in de vurguladığı gibi, çağdaşlaşmanın gerekleriyle geleneksel değerlerin çakışması, bu dönemin başarısızlığında belirleyici olmuştur.

3. Meşrutiyet Dönemi

Tanzimat'ın ve Kanuni Esasi'nin amacına ulaşmaması sonucunda, devletin her geçen gün kan kaybetmesini ve Batı'nın Osmanlı'nın iç işlerine karışmasını önlemek amacıyla 1876'da Meşrutiyet ilan edilmiştir. Meşrutiyetin ilanında yurtdışında bulunan Türk aydınları büyük rol oynamıştır. Bu dönemde yapılan reformların yetersizliği, devletin kurtuluşu için daha köklü ve etkili reformların gerçekleştirilmesini gündeme getirmiştir. Benzer bir ifadeyle, Balkanlardaki isyanları durdurmak, Rusya'nın Osmanlı toprakları üzerindeki emellerini kırmak, Avrupalı

---

⁸¹ BERKES, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, s. 41.

devletlerin Osmanlı'nın içişlerine karışmasının önüne geçmek ve Osmanlı Devleti'ni dağılmaktan kurtarma amacı, meşrutiyetin ilanını doğurmuştur.

Berkes, meşrutiyeti baştan beri başarısız bir rejim olarak adlandırır ve burada gericilerin büyük rol oynadığını belirtir. Ona göre, “Meşrutiyet, anayasa gereğince devletin resmi dinini polis kuvvetiyle uygulama rejimi demektir. Gerçekten bunların meşrutiyetten anladıkları şey eskilerin ‘meşveret usulü’ dedikleri şeydi; yani hükümdarın ulemaya danışması, özellikle hükümdar kanunlarının şeriata uygunluğunun sağlanması yöntemi... Meşrutiyetin yapacağı şey ancak ulemanın şeriata uygunluğunu onaylayacağı kuralları uygulamaktır”⁸².

Berkes, yurt dışına giden Türk aydınları başta olmak üzere yüksek eğitim gören gençlerin ve birtakım gizli komitelerin bu rejime karşı koyduklarını belirtmiştir. Özer'in de belirttiği gibi, “Jön Türkler akımı olarak nitelendirilen bu gruplaşmalar arasında çekişmeler sürerken önemsiz bir askeri eylem sonucu Padişah Kanun-u Esasi'nin ikinci kez yürürlüğe konduğunu ilan etmiştir”⁸³.

Berkes, 24 Temmuz 1908 olayını şu şekilde yorumluyor: “Olayın asıl önemi, Abdülhamit yönetimini hemen yok etmekten ziyade toplumsal bir kıvılcık, daha sonra geniş bir düşünce canlılığı dönemi açmasıdır. Abdülhamit yönetiminin kurduğu tutucu baskı yönetimi kalktıktan sonra olayın devrimsel etkileri görülmeye başladı”⁸⁴.

Bu çağdaşlaşmaya yönelik etkileri Berkes şu şekilde değerlendirmektedir: “Bu yeni koşulların en önemli olanı, ‘siyasal parti’ kurulması olayının doğuşudur. Hükümdar, saray, bürokrasi ve din kurullarının dışında, ilk kez ortaya çıkan siyasal parti, 1908 devriminin getirdiği sonuçlardan biridir. İkinci önemli sonuç, siyasal parti belirlenmelerinden önce devrimin yarattığı yeni bir toplumsal duygu havası içinde ‘Türk ulusu’ sezgisinin doğuşudur. Üçüncü önemli sonuç, genç subayların padişaha

---

⁸² A. g. e., s. 48-49.

⁸³ ÖZER, “Niyazi Berkes”, s. 263.

⁸⁴ BERKES, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, s. 403.

ubudiyet ve sadakat eğilimiyle yetiştirilen eski tip komutanlardan farklı olarak Padişah-Halife otoritesine bağlılık ile Türk halkına bağlılık arasında bir seçme yapma durumuna gelmeleri, birinciden koştukları ölçüde ikinciye dayanma yanlısı olmalarıdır. Bunun belki en radikal örneği bu kopma ve halka dönme eğilimini yıllarca sonra mantiki sonuca getiren Mustafa Kemal'dir"⁸⁵.

4. Ulusal Bağımsızlık ve Cumhuriyet Dönemi

Berkes, Birinci Paylaşım Savaşının bitiminden sonra toplumda karamsar bir tablonun doğduğunu ve savaş sonrası durumun çözümlenmesi sorunları üzerindeki fikirlerin de hilafet ve saltanat varsayımlarına dayandığını belirtir. Ona göre, "Osmanlı İmparatorluğu'nu diriltme, yaşatma, hatta büyütme özelemleriyle girilen savaş 1918 Kasım ayında sona erdiği zaman, bu imparatorluktan geriye bir Türk ulusu kaldığına bile pek az kişi inanıyordu. 1918 ve 1919 yılları içinde doğan birçok parti ve cemiyetin program ve tüzüklerine baktığımız zaman ister dinci ister batıcı ister ulusçu olsun, hepsinin düşününün altında yalnız Osmanlı saltanatıyla Osmanlı hilafetinin varlığına hâlâ doğal olarak bakıldığını görürüz. Kurtuluş sorunu hâlâ ve yalnız saltanat ve hilafetin kurtuluşu sorunu imiş gibi gözüküyordu"⁸⁶. Berkes, o dönemde kurtuluşun saltanata ve hilafete bağlandığını, kimsenin aklına Türk ulus-devleti fikrinin gelmediğini de vurgular.

Berkes, Ulusal Bağımsızlık mücadelesinin verildiği günlerde Batı endekli politikalarından ötürü saltanat hükümetinin tavrını da eleştirir. Ona göre, "Kurtuluş Savaşı boyunca saltanat hükümetinin tutumu, bu hükümet için saltanat ve hilafetin Türk ulusunun varlığından daha önemli sayıldığını göstermişti. Bu rejimin toplumsal temelsizliği artık apaçık meydana çıktığı halde, bunlar yine de böyle bir devletin dış yardım koltuk değnekleriyle ayakta duracağına inanıyorlardı"⁸⁷.

---

⁸⁵ A. g. e., s. 393.

⁸⁶ A. g. e., s. 475.

⁸⁷ BERKES, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, s. 85.

O, bir dizi etkenin yarattığı olaylar sonucunda, saray çevresinde yoğunlaşan saltanatı ve hilafeti kurtarma ve koruma hayallerini altüst edecek bir dizi etkenin ortaya çıktığını ve bunun sonucunda olayların Ulusal Bağımsızlık Savaşına doğru nasıl geliştiğini şöyle açıklar: “...bunların başında yenen devletlerin mütareke koşullarına aykırı eylemleri gelir. Rusya’da 1917’de Bolşevik Devrimi’nin kopması, müttefik devletlerin savaş sonrası tutumunda şimdi kendini göstermeye başlayan değişiklikler de meydana getirmişti... İkinci etken, Rusya’daki devrim üzerine müttefik devletler üzerine Bolşevikler tarafından Osmanlı İmparatorluğu’nun bölüşülmesi üzerine müttefik devletlerarasında yapılan gizli anlaşmaların ve belgelerin yayınlanması oldu... Üçüncü etken, işgal edilen bölgelerde yer yer direniş eylemleri başladığı halde, sultan ve halife hükümetinin bu direniş eylemlerine ta başlangıcından karşı bir tutum alması oldu... Dördüncü etken, Rusya’daki devrimin ta kendisidir”⁸⁸.

Berkes, söz konusu etkenlerin hepsinde bir ulusal kurtuluş savaşını kolaylaştıracak yanlar olmakla birlikte, onun gerçekleşemez bir duruma düşmesine yol açacak olumsuz yanların da olduğunu belirtir. Berkes, burada Mustafa Kemal’e ayrı bir parantez açarak, onun bu mücadeledeki rolüne ve önemine ilişkin şu saptamaları yapar: “Bu etken olmasaydı, ilk direnişler bastırılabilir, şeriatçılık, hilafet ve saltanat tarafından yozlaştırılabilir. Wilson prensiplerini uygulama istekleri, protestolar dinlenmeyebilir, direniş güçleri arasında çatışmalar çıkabilir, ulusal kurtuluş savaşı yerine bir iç savaşa gidilebilir ya da başka amaçlara çevrilebilecek güçler haline getirilebilirdi... Bunları önleyen kesin etken, otuz dokuz yaşında genç bir general olan Mustafa Kemal’in sağladığı ve karşısına çıkan kişilerin engellemelerine karşın bir daha bırakmadığı önderlik olmuştur”⁸⁹.

O, Kurtuluş Savaşının modern, ulusal Türk tarihine başlangıç olduğunu ve bu savaşın Kemalizmin kuruluşu ile sonuçlandığını belirtir. Ona göre, Kurtuluş Savaşı, emperyalist güçlere karşı verilen, ayakta kalma mücadelesidir. “Ulusal Kurtuluş Savaşı, yabancı bir devletle olağan bir savaş yapmaktan bambaşka bir şeydir. O

---

⁸⁸ BERKES, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 477-478.

⁸⁹ A. g. e., s. 479.

zamana kadar Türkiye'nin savaşlardan kurtulduğu yoktu; fakat bunların hiğbiri bir ulusal kurtuluş savaşı değildir. Ulusal Kurtuluş Savaşı, bağımsızlığını yitiren bir ulusu paręalamak için kullanılan zorlayıcı gúce karşı, o ulusun bütün varlığı ile canını dişine takarak giriştiği bir savaştır"⁹⁰.

Berkes, Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın ve çağdaşlaşma olayının Mustafa Kemal'e gönderme yapılmadan anlaşılamayacağını vurgulamaktadır. Ona göre, "Kemalizm devrimi, Mustafa Kemal'in arkasındaki bir avuç ilericilerle, yine bu savaş içinde bulunan büyük gericiler kitlesi arasında didişile didişile santim santim koparılmış bir devrimdir"⁹¹. Eş deyişle, Berkes, Mustafa Kemal Atatürk'ün olağanüstü niteliklerini hesaba katmadan bundan sonraki olayların da anlaşılamayacağını belirtmektedir.

Berkes, 1919'da Mustafa Kemal'in ortaya çıkışıyla birlikte ve onun önderliğinde olayların düzene girdiğini ve Cumhuriyet rejimine yönelik çabaların hız kazandığını belirtir. TBMM'nin açılışı, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun hazırlanışı, Ulusal Bağımsızlık Savaşının başarıya ulaşması, Cumhuriyetin ilan edilmesi ve halifeliğin kaldırılışı gibi olaylar, dönemin en önemli olaylarıdır⁹².

Berkes, Cumhuriyet döneminin, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinden ayrıldığını belirtmekte ve bu konudaki düşüncelerini de "Cumhuriyet Devrimleri" başlığı altında açıklamaktadır. Berkes'e göre, Cumhuriyet döneminin Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinden ayrıldığı en önemli özellik, geleneksel İşlam-Osmanlı temeli yerine onun karşıtı olarak ulus egemenliği ve bağımsızlık ilkesine dayanmasıdır⁹³.

Ona göre, 'din devleti' görüşüne karşı 'ulus devleti' görüşünün zaferi, çağdaşlaşma yolunda belli bir doğrultuda birbiri arkasına gelecek bir dizi reformların kapısını açmış oluyordu. Bunların başlıcaları hukuk, eğitim, yazı, dil ve genel olarak

⁹⁰ BERKES, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, s. 84.

⁹¹ A. g. e., s. 85.

⁹² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz; BERKES, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 480-516.

⁹³ A. g. e., s. 522.

‘yaşam’ ve ‘kültür’ alanındaki değişmeler olmuştur⁹⁴ ki Berkes bu gelişmeleri Cumhuriyet Devrimleri olarak adlandırır.

Özetle, Berkes, Cumhuriyet devrimleriyle birlikte Türk toplumunun çağdaş uygarlık seviyesine doğru aktığını, bunun sonucu olarak da, baş ilkenin ‘gelenekçilik’ değil ‘devrimcilik’ olduğunu belirtir. Bu yöne doğru dönüş gerçekleşikten sonra Batılılaşmak bir amaç olmaktan çıkar ve bir başlangıç noktası olur. O, Türk toplumunu çağdaş uygarlık yörüngesine sokmak işinin iki temel yanının olduğunu vurgular. Birinci yan olarak, gelenekçilik tutumunun kırılmasını gösterir. İkinci yan da gelenekçi tutumun yerine çağdaşlaşma ilkesine uygun kuralları ve kurumları tesis etmek; toplumun bu amaç ekseninde şekillendirilmesi ve yetiştirilmesi, eskiyle yeni / gelenekle çağ arasında bir bağ kurmaktır. Bu açıdan Cumhuriyet dönemi devrimlerinin toplamı ‘yeni yöneliş’ devrimidir⁹⁵.

5. Osmanlı Toplum Yapısının Özellikleri

Berkes, Osmanlı toplum yapısına ilişkin değerlendirmeler de yapmış ve bu konudaki düşüncelerini *Yüz Soruda Türkiye İktisat Tarihi* adlı iki ciltlik kitabında ortaya koymuştur. Berkes, kitabının birinci cildinde⁹⁶ iktisat tarihini okuyucuya sunmaktan çok, Osmanlı-Türk ekonomik tarihinin siyasi temellerini açıklama, kitabın ikinci cildinde⁹⁷ ise bu temeller üstünde oluşan dramı ortaya koyma amacındadır.

Berkes, İbn-i Haldun’un modelinden hareketle Osmanlı toplum yapısını doğu despotizmine bağlar ve Osmanlı tarihini başlıca şu dönemlere ayırır⁹⁸:

1. Doğuş ve kuruluş dönemi
2. Düzenin dengelilik dönemi

---

⁹⁴ A. g. e., s. 521.

⁹⁵ A. g. e., s. 521-552.

⁹⁶ BERKES, Niyazi; *Yüz Soruda Türkiye İktisat Tarihi*, Cilt I, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1976.

⁹⁷ BERKES, Niyazi; *Yüz Soruda Türkiye İktisat Tarihi*, Cilt II, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1976.

⁹⁸ A. g. e., s. 17.

3. Düzenin bozuluşu, bozuk-düzen dönemi

4. Yeni bir düzen kurma çabalarının dönemi

Berkes, Osmanlı tarihini incelerken bu dönemlere önem vermediğini, asıl önemin bir dönemden bir sonraki döneme nasıl geçildiği sorunu olduğunu belirtmektedir. Ona göre, ancak bunu ayırt etmekle, birinden ötekine geçişin nasıl, hangi etkenler altında olduğunu anlamakla Osmanlı tarihinin diyalektik evrim sürecini kavramak olanaklıdır. Bu yapılmadığı takdirde, mekanik uydurma ve yanlış bir yaklaşımla soruna yaklaşılmış olacaktır⁹⁹.

Berkes, Türk-İslam-Osmanlı toplumunun kimi zaman feodal, kimi zaman teokratik, kimi kez de hem feodal hem teokratik bir kuruluş olarak gösterilmesine karşı çıkmaktadır. Ona göre, Türk-İslam-Osmanlı toplumunun bu şekilde gösterilmesi, Osmanlı geleneğine ve onun geleneksel niteliklerine aykırı ve yabancıdır. Berkes, bu karşı çıkışın nedenlerini ise şu şekilde açıklar: “Osmanlılarda feodalizm yoktu, aksine, zaptettikleri topraklarda feodalizmi yıkıp kendi üretim ilişkilerini yerleştirdiler. Doğrudan doğruya ekonomik üretim sınıflarının üstüne savaş ve fetihten edinilmiş güçle kendini oturtan ve o sınıfların üretiminin değerinden bir pay alarak servet, hazine edinen bir devlet olarak kurulmuştur¹⁰⁰.”

Ona göre, “Osmanlı düzenini teokratik bir düzen olarak tanımlayış da yanlış ve yetersizdir. Teokratik düzenin en tipik örneği Roma Katolik Papa devletidir. Bunda en üstün dinsel-siyasal güç yerinde oturan Papa’dır. Osmanlı düzeni ise bunun tersi olan bir biçimdir. Gerçi dış görünüşte, Osmanlı Halife Padişahları ile Papalar arasında bir benzerlik vardır. İkisinde de en üstün güç sahibi olan makam feodal, şehirli, köylü ya da emekçi sınıflarını temsil etmez. Rejimlerinde böyle sınıflar da kabul edilmez... Osmanlı Halife Padişahlılığı rejiminde, teokratik rejimin tersine din maslahatı değil devlet maslahatı başta gelir. Din adamları devlet maslahatının, yani devlet gerekliliklerinin görevlileri (hukukçuları, öğretmenleri ve propagandacıları)dir. Bunlar ruhani bir gövde, bir ruhban ‘corpus’u değildirler. En

⁹⁹ ÖZER, “Niyazi Berkes”, s. 267.

¹⁰⁰ BERKES, **Yüz Soruda Türkiye İktisat Tarihi**, Cilt I, s. 21.

üstün bir ruhani otorite makamı da yoktur. Bu rejimde İslam dininin en üstün otoriteleri kadıasker ve şeyhülislamlardır. Bir din devleti olarak ‘İslam Devleti’ ideolojisini yürütmek Osmanlı tarihinde hiç görülmemiştir”¹⁰¹.

Berkes, Osmanlı devlet rejimi (halife padişahlığı) feodal ya da teokratik olmadığına göre onu nasıl tanımlayacağız? sorusuna da şu cevabı verir: “Onun en kısa tanımlanışını Batı Avrupa siyasa ve din geleneğinden farklı bir gelenekten geldiğini hatırlatmakla kavrayabiliriz: Bu siyasaca Doğu despotizmi, dince Sünni Halifeliği geleneğidir”¹⁰².

Berkes, Osmanlı toplum yapısının önemli özelliklerini şu şekilde ortaya koymaktadır: “Bu modelde en önemli yan, en üstün siyasal gücün toplumdan çıkarılmış hatta yabancılaştırılmış bir ‘Kul’ kütlesinin desteğine dayandırılmasıdır... Osmanlı toplum yapısının bir başka özelliği de sürekli olarak dengelilik içinde duran bir toplum oluşudur. Bu yapıda ideal olan değişme, evrim, ilerleme değil dengedir. Onun için Padişah’ın Tanrıca verilmiş ödevi âlemin nizamını, toplumun düzenini tutmaktır. Bu iş için ona bir dizi yardımcı hizmet görevlisi gereklidir. Bunlar devletin hizmet sınıflarıdır ve hepsi birlikte militer ve sivil bürokrasiyi oluştururlar”¹⁰³. Bu durum aynı zamanda Berkes’e göre, Osmanlı toplumunun çağdaşlaşmasının önündeki en büyük engeldir.

Berkes, *Yüz Soruda Türkiye İktisat Tarihi* adlı özgün yapıtında ‘Bozuk Düzen’ içerideki iflasını tamamladıktan sonra, emperyalist-kapitalizmin etkisine kendisini hangi şartlar altında açtı? sorusuna yanıt arar. Berkes’e göre, Batı Avrupa uygarlığının karşısına Osmanlı İmparatorluğu şu manzara ile çıkıyordu¹⁰⁴:

1. İçeride devlet gücünü tutmak, dışarıda savaşlar yapmak için gerekli finans kaynaklarından yoksun, kolayca dışardan borçlanmaya hazır bir idare.
2. Belirli bir yasal kanunu olmayan bir rejim.

---

¹⁰¹ BERKES, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 25-26.

¹⁰² A. g. e., s. 27.

¹⁰³ A. g. e., s. 30.

¹⁰⁴ BERKES, *Yüz Soruda Türkiye İktisat Tarihi*, Cilt II, s. 319-320.

3. Dış ticareti tüm yabancı kapitale, iç ticareti azınlık kapitaline bağımlı bir ekonomi.
4. İçinde Türkten başka birçok milletlerin doğuş halinde oldukları bir siyasal topluluk.
5. Çiftçisinin çoğunluğu yoksulluğun en aşağı seviyesinde, faizcilik en yüksek seviyesinde,
6. Siyasal güçleri Saray, Babıâli, asker, ayân, ağa ve derebeyleri arasında çekişmeli bir devlet.
7. Gelir, vergi toplama, tarım, ticaret ve endüstri hâlâ başarı ile direnen ortaçağ tekel ve imtiyaz usulleri ile yönetilen bir ülke,
8. Bütün gericilik yuvaları ile bezenmiş bir toplum.

Berkes'e göre, böylesine kötü durumda olan bir toplumun kapitalizmin karşısında durması da mümkün değildi. Toplumun tüm alanlarına sirayet eden yozlaşma ve gerileme karşısında olumlu bir tablo beklemekte hayal olurdu.

BÖLÜM IV : BERKES'DE İSLAMLIK, ULUSÇULUK VE SOSYALİZM

A. İslamlık: Berkes; Suriye, Lübnan, Mısır, Tunus ve Cezayir'e yapmış olduğu gezilerden elde ettiği izlenimlerini *İslamlık, Ulusçuluk, Sosyalizm*¹⁰⁵ adlı kitabında toplamıştır. O, farklı zamanlarda yapmış olduğu gezilerde, bu ülkelerde gördüklerini ülkemizle kıyaslamış, İslam coğrafyasında yer alan toplumların yaşadığı değişim ve gelişmelerin ülkemizdeki sorunlarla paralellik gösterdiğini belirtmiştir. Benzer bir ifadeyle, Berkes, bir çeşit sosyalizm geliştirmeye çalışan, yoksul ve geri kalmış İslam toplumlarında gözlenen sorunların bizim toplumuza hiç de yabancı düşmediğini önemle vurgulamıştır.

Berkes İslamlık konusunda yaşanan tartışmalarda söz konusu kavramın içerik, önem ve sonuçları bakımından çeşitlilik arz ettiğini belirterek işe başlar. Ona göre, İslamlık mevzusu ele alınırken farklı açıklamalar dile getirilmektedir.

Berkes'e göre, Atlantik kıyılarından Pasifik kıyılarına dek uzanan ülkelerde İslamlık, bir uygarlık olarak düşünülür. İslamlık terimin ikinci boyutu "belli bir inanç yolunda oluş" anlamına gelir ki bu anlayışa göre bir Müslümanı Müslüman yapan, belirli inançlar bütünüdür. Zamanla bu iki görüşün dışında üçüncü bir görüş belirmiştir ki o da toplumun her alanına sirayet eden, yaşamın tüm yanlarını dinsel görüş çerçevesinde değerlendiren bir "din" doktrinidir.

Bu bağlamda Berkes, İslamlık konusunu bu üç farklı perspektiften değerlendirdiğinde, gerek Müslümanların gerekse gayrimüslimlerin bu terimi kullandıkları zaman onu bu üçünden birini anlayarak kullandıklarını belirtir. O, İslamlık konusu ele alınırken söz konusu görüşlerden hangisi seçilirse konuya yaklaşımımızın da o doğrultuda olacağını söyler. Berkes, İslamlığın bu üç anlayışla

---

¹⁰⁵ BERKES, Niyazi; **İslamlık, Ulusçuluk, Sosyalizm**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1975.

örtüştüğünü de ısrarla vurgular. Ona göre, “İslamın kendisi kendi tarihini değil tarihin kendisi İslamlığı tanımlar”¹⁰⁶.

Özetle; Berkes, İslamlık konusunu ele alırken, üç anlayışı bir arada değerlendirerek tartışmaktadır¹⁰⁷:

- a) İslamlık bir uygarlıktır.
- b) İslamlık bir inanç sistemi türüdür.
- c) İslamlık bir ideolojidir.

Berkes’e göre, laiklik görüşünde kendisini gösteren, objektif ve tarihsel bir yaklaşımla ele alınmayı gerektiren İslamlık konusu incelenirken şu üç genel eğilimden kurtulmak gerekir¹⁰⁸:

- a) İslamlığın Batı geleneği gibi çok renkli ve çizgili bir gelenek değil; tek renkli bir iplikle örülü, tek bir tarihsel gelenek olduğu görüşü.
- b) İslamlığın Batı uygarlığı dışında ve hatta ona yabancı bir Doğu geleneği olduğu inancı.
- c) Bugünkü İslamlığın ancak tek bir basit ve kapalı gelenek örneği olarak anlaşılabilceği inancı.

Berkes, İslamlığın Batı’dan yalıtılmış ve ona uzak bir konumda olduğu görüşünü eleştirir. Ona göre, gerek Müslümanların gerekse Batılıların yok saydığı ve unuttuğu nokta, İslam ile Batı arasında bir yakınlığın var olduğudur. Berkes, gerek Helenistik dönemde gerekse Helenistik dönem sonrasında İslamın Batı dünyası ile ilişki içinde olduğunu ve hatta İslamiyetin Batı uygarlığının yeşerdiği coğrafi bölgede geliştiğini belirtir.

---

¹⁰⁶ BERKES; *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları*, s. 55.

¹⁰⁷ *A. g. e.*, s. 53.

¹⁰⁸ *A. g. e.*, s. 55.

Bilindiği gibi, Osmanlı aydınları, imparatorluğu içinde bulunduğu durumdan kurtarmak ve onu eski günlerine tekrar döndürebilmek adına çeşitli yollar aramışlar ve bu amaçla da farklı fikir akımları ortaya atmışlardır. Bu akımlardan biri de İslamcılık akımıdır. “İslamcılık, 1860’lardan itibaren Yeni Osmanlı düşüncesinin bir parçası olarak ortaya çıkmış ve dönemin aydınları tarafından çeşitli toplumsal görüşlerin içerisinde, dış etkileşimlerle birlikte yaşam alanı bulmuştur”¹⁰⁹.

Bu görüşe göre, Batı uygarlığının ilmi, fenni, endüstrisi, kişi çalışması, özgürlüğü diye nesi varsa, İslam uygarlığının da vardır. Zaten Tanzimatçı Batıcıların Avrupa’ya özgü sandığı uygarlık aslında Müslümanlardan alınmadır. Onların dini batıl olduğundan bir uygarlık yaratamazdı. Çağdaş uygarlığın aslındaki kaynakları “biz”dedir. Şimdi onu bırakıp Hristiyanlardan almaya kalkıyoruz. Biz, şeriatın uygulanmaması yüzünden, Tanzimat’ta kendimizi Hristiyanlara esir ettik. Çare, İslam uygarlığına dönmede; özellikle onun ruhu olan şeriatı “Osmanlı kanunu” gibi şeriat dışı yanları bırakıp, yüzde yüz onu uygulamaktadır¹¹⁰.

Özetle, İslamcılık akımına göre, Tanzimatla birlikte kaybedilmeye başlanan şeriat değerleri tekrar geri getirilebilirse imparatorluk eski günlerine geri dönebilecekti. Benzer bir ifadeyle, İslamcıların fikirlerinin odak noktası, İslam uygarlığına geri dönmek ve İslamiyetin gereklerini toplumsal alana yaymaktır.

Berkes, kurtuluşu klasik İslam uygarlığına dönüşte gören İslamcı görüşü, İslam anlayışında örgütlü toplum fikri olmadığından dolayı eleştirmiştir. Ona göre, “İslam anlayışında örgütlü toplum görüşü yoktur. O, bireyler toplumuyla ilgilidir. Hangi aileden, kavimden, dilden, devletten olursa olsun kişilerin, bireylerin inançta birliği değildir. Onun için tarihte çok Müslüman hükümetleri olduğu halde, hiçbir zaman İslam Devleti (Pakistanlıların yine İngilizce olarak ‘Islamic State’ dediği şey) olmamıştır”¹¹¹.

---

¹⁰⁹ KAÇMAZOĞLU, H. Bayram; “Osmanlı’nın Batıcılaşması ve Üçlü-Yeni Siyaset Arayışları”, **Tarihte Doğu-Batı Çatışması**, Yayına Hazırlayanlar: E. Eğribel-U. Özcan, Kızılelma Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 457.

¹¹⁰ BERKES, **Türk Düşününde Batı Sorunu**, s. 216-217.

¹¹¹ A. g. e., s. 217.

Berkes, Osmanlıdaki İslamcı hareketin rolüne ilişkin önemli saptamalar yapmış ve özellikle de “alafranga islamcılar” diye adlandırdığı kişileri hayalperest olarak nitelendirmiştir. O, hayalperest olarak adlandırdığı “alafranga İslamcılar”ı da radikal bir biçimde eleştirmiştir. O, bu kişilerin İslamı yanlış yorumladıklarını ve tarihsel bir yanlıgı içinde olduklarını belirtmiştir. Ona göre, “bu alafranga İslamcıların anladığı İslamlık Osmanlı, Türk hatta Ortaçağ Müslümanlığı gibi tarihsel Müslümanlık değil Hazreti Ömer, hatta Hazreti Peygamber zamanına kadar götördükleri hayali bir Müslümanlıktır. Onların sanısı zıddına tarihte olan Müslümanlık yaşamın her yanını kaplayan bir din olma eğilimi yüzünden daima bilime, fenne, hatta devlete aykırı olmuştur. Türk geleneklerinde sivil ve siyasal yaşamın her yanını kapsamaktan çıkarılarak, sadece bir hukuk, halkın ibadet ve örfü alanlarına daraltılmıştır. İslamcıların, tarihe baştanbaşa aykırı olan görüşleri onların da, yalnız İslamlık adına, bireyci bir ideolojiye yönelmelerinden ileri gelir. Onların da toplum görüşü yoktur. Onların toplum olarak anladığı ‘ümme’, organik bir toplum değil, inanan bireyler toplamıdır”¹¹².

Berkes, İslam uygarlığının Batı uygarlığından üstün olduğunu savunanların, din ve şeriat yaygarası yapanların başarısız olduklarına dikkat çeker. O, Batı uygarlığı karşısında İslam uygarlığını “teneke uygarlığı” olarak adlandırır.

Onun İslamcı görüşlere karşı çıktığı bir başka nokta da, İslamcıların Japon modelini örnek gösterip, bizim de kendi değerlerimiz etrafında birleşerek toplumun kalkınabileceği görüşüydü. Bu anlayış, Japonların Doğu toplumu olarak kendi değerlerine sahip çıkıp, Batı’nın sanayisini ve bilimini alabildiklerini, aynı zamanda ulusal kültürlerini de koruduklarını savunuyordu. Berkes, Japon kalkınma modelinin kendine özgü değerlerinin olduğunu belirtir. Ona göre, “Japon modeli, özellikle Japon değişiminin, bizim Tanzimat’tan az sonra başlayan döneminden önceki

---

¹¹² A. g. e., s. 217.

dönemini incelememiş olan kimseleri üstünkörü bakışla yanlış ve ters sonuçlara vardırarak özellikler taşır”¹¹³.

Ona göre, İslamcılık akımı başarılı olmak bir yana uygulandıktan sonra gerçek amacından da sapmıştır. “İslamcılığın, Batı’nın politik gücüne karşı İslam dünyasında yürütülmek istenen kampanyası, Batı uygarlığına karşı, bir İslam Enternasyonu yaratmak yerine, Hindistan’a mı olur, Arap ülkelerine mi olur, nereye gittiyse, ne hikmetse, oralarda Türk hilafetine düşman İslam milliyetçilikleri yarattı”¹¹⁴.

Özetle, Osmanlıyı içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarmak, imparatorluğu eski günlerine döndürebilmek için ortaya çıkan fikir akımlarından biri olan İslamcılık; Batıcılık karşısında ezilmiş, ideolojik bir anlama bürünmüş, başta ortaya koyduğu hedeflere ulaşamamış ve yerini milliyetçilik akımına bırakmıştır. Son tahlilde, devletin kurtuluşunu dini esaslar ve halifeye bağlılıkta gören, dünyanın değişik yerlerinde yaşayan Müslümanlar arasında birlik hedefleyen İslamcılık düşüncesi, bu dönemde dünya Müslümanlarının durumunun iyi olmaması ve milliyetçilik fikrinin de etkisiyle başarılı olamamıştır.

B. Ulusçuluk: Berkes’in ulusçuluk konusunda ortaya koyduğu söylemlerinde ilk göze çarpan husus, son dönemde Osmanlı’da başlayan uyanış çabaları ve özellikle de Türk ulusal kalkınma hamleleridir. O, ulus konusunu açıklarken “biz” kavramından bahseder. Ulusçuluk konusunu değerlendirirken Ulusal Kurtuluş Savaşı ve sonraki dönemlerde gerçekleşen topyekûn mücadeleyi de “devrimcilik” ilkesiyle bağdaştırır.

Berkes, Kemalizm’in yanlış yorumlandığından bahseder. Ona göre, “Kemalizm’in sadece bir Batıcılık olarak yorumlanması, Kemalist devrimciliğin eski Tanzimat Batıcılığına döndürülmesi demektir. Kemalizm’in ‘Harsçılık’ tutuculuğu

---

¹¹³ BERKES, Niyazi; **Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002, s. 68.

¹¹⁴ A. g. e., s. 222.

değil, uygarlık ilericaliği olduğunu bu ikisi arasında önemli bir yan olan toplumsal devrimciliğin kalkması sonucu Demirel türü ‘Batı medeniyetçiliği’ anlayışına dönüştürülmesi olmuştur”¹¹⁵.

Bu noktadan hareketle Berkes’e göre, Kemalizm’in Tanzimat Batıcılığı ile birlikte düşünülmesi, karşılaştırılması daha doğrusu öyle anlaşılması olayların özünü kaybettirmiş ve amaçlanılan hedefler arasında kopukluk yaratmıştır. Bu nedenle Kemalizm’e özgü üç halka olan;

- a) Ulusal Bağımsızlık
- b) Egemenliğin halkın kalkınmasına yarayacak yönde olması
- c) Bunun devrimci atılımlarla gerçekleştirilmesi

ilkeleri arasındaki bağlar kopmuştur¹¹⁶.

Berkes batılılaşmanın batının iktisadi koşullarına göre değil de geri kalmışlığın koşulları doğrultusunda devrimci bir tarzda oluşturulabildiğini bildirir. Berkes, Kemalizm’e özgü ulusçuluğu önemser. Ona göre, Türkçülük ve Batıcılık Kemalizm üzerine sessiz, yıpratıcı ve bozucu etkiler yaratmıştır. Berkes, Kemalizm’e özgü ulusçuluk ve Batıcılık görüşlerinin, Batıcı olmayan milliyetçilik ve milliyetçi olmayan Batıcılıktan hangi anlamlarda ayrıldığını kavramamız gerektiğini söyler. Berkes’e göre, “bir kelimeyle, bu ayrımı yapan Devrimcilik prensibidir. Ondaki devrimcilik yanının, bu iki eski anlayışın direnmesi karşısında yok edilmesi hem ulusçuluk hem Batıcılık akımlarının devrimciliğine aykırı, toplum kalkınması ve milli bağımsızlık davasından kopuk ideolojiler haline gelmesiyle sonuçlanmıştır. Milliyetçilik, mukaddesatçılığa; Batıcılık da Menderesçiliğe varmıştır. Kurtuluş Savaşı’nın Kemalist milliyetçiliği ve Batıcılığı ise her ikisine de esasta aykırıdır”¹¹⁷.

Berkes’e göre Kemalizm, yalnız milliyetçilik değil, yalnız milli kurtuluş ve bağımsızlık değil, aynı zamanda bir millet yaratma ve onu tarihe ve dünyaya kabul ettirme, onu kendi kendine kabul ettirme ve nihayet onu gelecekte de yaşayabilecek

---

¹¹⁵ BERKES, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 279.

¹¹⁶ A. g. e., s. 279.

¹¹⁷ BERKES; *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, s. 115.

bir varlık olma temelleri üstüne oturtma işidir. Bunsuz bir Türk milliyetçiliği yalnız gülünç olmakla duramaz; aynı zamanda varlığına kimseyi de inandıramaz. Bu anlamda Kemalizm öyle bir davadır ki, M. Kemal'in bu kadar kısa bir süre içinde bunu başarması, mucizedir.

Ona göre, milliyetçilik kavramı Atatürk geleneğinden bağımsız ele alınamaz. “Bugün milliyetçiliğin mutlak ve vazgeçilmez temelini, üstünden atlanamaz ilk basamağının Atatürk geleneği olmasının sebebi budur. Bunsuz, ne bir Türk varlığı ne de milliyetçilik olabilir. Türk milliyetçiliğinin, daha doğrusu Türk milliyetinin temeli ne Karakurum'da, ne de Amerikan yardımındadır. Milli Kurtuluş ve Bağımsızlık Savaşı'nın Atatürkçülüğünü öldürenlerin, milliyetçilikten söz etmesi, yalancılığın, namussuzluğun en büyüğüdür”¹¹⁸. Berkes, yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı gibi, Berkes, Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın ortaya çıkardığı ulusçuluk ve batılılaşma kavramlarının yanlış yorumlandığı belirtir ve bu anlamda da aydınları radikal bir biçimde eleştirir.

Ona göre, “eğer aydınlar, politikacılar Ulusal Bağımsızlık Savaşının getirdiği ulusçuluk ve batılılaşmayı toplumsal devrimcilikle ilişkiler açısından ele almış olsalardı bugünkü kalkınma, milliyetçilik, demokrasi bunalımlarına yol açan yıkımlı iç ve dış politika ödünlerine gidilmiş olmazdı”¹¹⁹. Berkes, yapılacak devrimlerin yönünü de belirler. Ona göre, yapılacak devrimler, halktan kopuk, ulus bilincinden uzak olmamalı, bilakis halka dayandırılmalıdır.

Benzer bir ifadeyle, o, gerçekleştirilecek devrimlerin toplumun tüm özelliklerini yansıtan, topluma yabancı olmayan ve anti-empyralist bir şekilde olması gerektiğini belirtir.

Berkes'e göre yapılacak devrimlerde Atatürk devrimleri ve onun Batı anlayışı her daim yol gösterici olacaktır. Zira, Atatürk'ün Batı anlayışı sadece “tek dışı kalmış canavar” anlayışı olmamıştır. Onunla savaşırken ona dönmek, aynı zamanda

---

¹¹⁸ BERKES; **Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler**, s. 120-121.

¹¹⁹ BERKES, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 280.

ona değişik gözlerle bakmak demektir. Gerekli olan, ne Batı peykçiliği, ne de Batı düşmanlıęıdır¹²⁰. Berkes, Kemalist devrimciliğin kendine has olan “Batı’ya karşı savaşıırken Batı’ya sırt çevirmeme” bu yanının iyi analiz edilmesi gerektiğini ısrarla vurgular.

Daha öncede belirtildiği üzere, Berkes çeşitli zamanlarda farklı ülkeler yapmış olduğu gezilerde elde ettiği izlenimlerini ülkemizle kıyaslamıştır. Bu anlamda o, ulusçuluk konusunda da tarihin uzunca bir kesitini Osmanlı egemenliği altında olan Suriye, Mısır, Cezayir ve Tunus gibi ülkelerdeki ulusçuluk akımlarına da değinmiş ve yanlış gördüğü yerleri eleştirerek Arap ulusçuluğuna içinde buldukları durumdan çıkışı için öneriler sunmuştur.

Berkes, Arap milletlerindeki ulusçuluğu Arap sosyalizminden çok dinci ulusçuluğu olarak görmektedir. Arap ülkelerinde yaptığı gezilerde elde ettiği izlenimler doğrultusunda bu ülkelerde hem ulusçuluğun hemde onların adlandırmasıyla “İslam Sosyalizmi”nin İslamlıktan kopamamış bunun sonucu olarak da dünya ve siyasal sorunların dinden bağımsızlıklarını alamamış olduklarını söyler.

O, ulus ve ulusçuluk konusunda yaptığı toplumbilimsel çalışmalarda Türkiye’nin Osmanlı İmparatorluğu döneminden itibaren geçirdiği değişmeleri uluslaşma çabaları olarak dile getirir. Berkes’e göre, Osmanlı’daki ulusçuluk akımlarının nedeni ve yaratıcısı Batılılardır. “Türklerden başka milliyetler arasındaki milliyetçilik akımının başlamasında Batı diplomasisinde de milliyetlerin bağımsızlık kazanması fikri Osmanlı İmparatorluğ’na karşı kullanılmaya başlamıştı”¹²¹.

Özetle, ulus konusunu açıklarken “biz” kavramından hareket eden Berkes, Kemalizm’in yanlış yorumlandığını bunun düzeltilmemesi durumunda açıklamaların güdük kalacağını belirtir. Gerçekleştirilecek olan devrimlerin halkla bütünleştii ölçüde başarıya ulaşacağını, aksi takdirde sonuçlarının yıkıcı olacağını ortaya koyar.

---

¹²⁰ BERKES; **Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler**, s. 105.

¹²¹ BERKES, **Türk Düşününde Batı Sorunu**, s. 63.

C. Sosyalizm: Berkes'in sosyalizm konusunda ileri sürdüğü düşünceleri ele alırken Osmanlı'daki sosyalist oluşumlardan bahsetmek yerinde olacaktır. Daha sonra da sırasıyla Arap Sosyalizmi yada İslam Sosyalizmi ele alınacaktır.

Berkes, Osmanlı'daki ilk sosyalist yönelimlerin Meşrutiyet dönemindeki halkçılık akımından temellendiğini belirtir. Ona göre, hürriyet rejimini bir demokrasi anlayışı olarak görme eğilimi, Meşrutiyetin ilk yıllarında devrimci görüşlerin merkezi olan Selanik'te başlamıştır. Bir grup gencin kurmuş olduğu “Yeni Felsefe Mecmuası” ve “Genç Kalemler” adlı dergilerde bu fikirler yayılmaya çalışılmıştır. Bu görüşleri “Yeni Hayat” adlı bir akım takip etmiştir.

Berkes, söz konusu akımların pek de etkili olamadığını, yavaş yavaş kuruyup gittiğini söyler. Bunun nedenini Berkes şu şekilde açıklar: “Bunun bir nedeni halkçılığın bile Osmanlılık birliğine aykırı sayıldığı bu dönemde sosyalistliğin Makedonya ve Ermeni devrimcilik akımlarının benimsediği bir görüş olmasının yarattığı güç durumdu. (Meclis-i Meb’usanda bile bir hayli Makedonya, Ermeni ve Rum sosyalist mebusları vardı.) Diğer nedeni, bu görüşün Türk halk yığınları ile yani köylü, işçi ve fakir halk ile bir ilişkisi olmayan akademik bir ilgi olarak kalmasıdır”¹²². Benzer bir ifadeyle, ilk sosyalist söylemlerin başarısız olmasının nedeni, bugünkü laiklik tartışmaları gibi, sosyalizmin entelektüel bir söylem olarak kalmasından ve halka uygun bir şekilde anlatılamamasından kaynaklanmıştır.

Berkes, o dönemde Türk ve Müslüman olmayan milliyetlerin halk katmanları üzerindeki egemenlik tehlikesinin sınıflara özgü egemenlik tehlikesine oranla daha baskın olduğunu söyler. Bu bağlamda Türklerde sınıf bilincinin olmayışı sosyalizmin toplumumuza oturmaması için önemli bir etken olmuştur.

Berkes, aydınların gerçek anlamıyla ne liberal ne de sosyalist olabildiklerini; ya Osmanlıcı, ya İslamcı ya da Türkçü olabildiklerini belirtir. Bu durum karşısında Türk aydınları arasında başlayan “halka doğru” hareketi de amacını aşarak (Türk

---

¹²² A. g. e., s. 62.

halkına ulaşma ve onu aydınlatma) Türkçülük şekline girmeye başlamış bu da toplumu sosyalist eğilimlerden uzaklaştırmıştır.

Berkes, Arap ülkelerinde elde ettiği izlenimlerden yola çıkarak Arap Sosyalizmi hakkında da detaylı bilgiler vermiştir. Berkes, Mısır'daki sosyalist gelişmeleri yakından izlemiş ve diğer Arap ülkelerinde sözümona sosyalizm dedikleri toplumsal yapılanmaları genelleyerek ayrıntılı bir biçimde analiz etmiştir.

Berkes, Avrupa ve Kuzey Amerika dışında, bizim ve Mısır'ın da dahil olduğu toplumlarda, kapitalist ekonominin etkilerinden önceki toprak sisteminin, bu etkilerden sonra aldığı çarpıtılmış durumu bu toplulukların ekonomik geriliklerinin en önemli kaynağı olarak görür. Ona göre, bu durdukça o topluma Amerika'nın milyarları dökülse dibi delik kap gibi üstten girer alttan çıkar.

Berkes, Mısır'da "idealist yurtseverler" olarak adlandırdığı sosyalistlerin başta toprak reformu olmak üzere birtakım reform çabalarına giriştiğini ancak bu çabaların başarısız kalmaya mecbur olduğunu söyler. Berkes'e göre, böyle toplumlar sade suya toprak reformları ile de ayağa kalkamazlar. O, bu durumdan çıkış için çözüm yolu olarak şunu önermiştir: "En büyük dava geri kalmış toplumların, içine fare kapanı girdikleri ünlü kısır döngüyü kırarak sermaye birikimini sağlamak; toprak ve nüfus baskısı karşısında sanayileşmeye girmek; toplumun içindeki motoru işletmeğe başlayabilmek. Bunların kendileri kalkınma ve refah değil. Onların toplumsal ve ekonomik temellerini atmaktır. Üretim artışı, pazarların gelişmesi, gelirlerin dağılımı, yaşama standardının yükselmesi bunlar uygulandıkça olabilecek şeyler. Avrupa ekonomisinin darbeleri altında ağzı burnu çarpılmış olan Asyalı veya Doğulu tip ekonomi sistemlerinin dünyanın gidişine ayak uydurabilecekleri yol budur. Geri kalmış ülkelerde demokrasi ancak o zaman mümkün olabilecektir. Bunsuz tepeden demokrasi sokmak ancak maskaralıktır"¹²³. Diğer bir deyişle Berkes, söz konusu ülkelerde demokrasi tesis edilmek isteniyorsa bunun köklü dönüşümler

---

¹²³ BERKES, **İslamlık, Ulusçuluk, Sosyalizm**, s. 54-55.

sayesinde olacağını altını çizer. Aksi halde jakobenist bir anlayışın amaca ulaşmayacağını söyler.

Berkes'e göre üzerinde onca söz söylenen, kimi zaman övgü ile bahsedilen Arap Sosyalizminin ne İslam sosyalizmiyle ne de komünizmle herhangi bir ilişkisi yoktur. Ona göre bu rejim, bunların ikisine de karşıdır.

Niyazi Berkes, Arap toplumlarında özellikle 1950 sonrası dönemlerde ideoloji eksenli toplumu dönüştürme işine girildiğini söyler. Berkes bu durumu şöyle değerlendirmektedir: “Bugün kesinleşmiş görünen sonuca göre Arap ülkelerinde sosyalizm, ‘İslam sosyalizmi’ ya da ‘Arap sosyalizmi’ olarak tanımlanmakta ve kullanılmaktadır. Doğal olarak, bu birleşimle iki anlayış ve iki anlam yan yana getiriliyor demektir... Gelenekçi İslamcı görüşe göre, İslam sosyalizmi diye bir şey düşünülemez. Çünkü sosyalizm, Avrupa tarihinde belirli bir aşamaya özgü geçici bir ideolojidir. Daha doğrusu ve onların deyimi ile Hıristiyanlığın kötülüklerinden doğma geçici bir modadır. Oysa İslamlıkta mutlak geçerliliği olan, Tanrı katından kendi yaratıklarına gönderilmiş olan evrensel bir inanç ve yaşam sistemidir. Bu inancın içinde yalnız inananlar için değil, inanmayanlar için bile geçerli ve yeterli olan ekonomik ve toplumsal eşitlik buyrukları bol bol vardır. Bu nedenlerle, İslamlıkta sosyalist bir ideolojiye gerek yoktur. Marksist sosyalizm de aynı şeyi, ama ters düşün yönünde olmak üzere söyler. İslamcıların inancının tersine, İslamlık sosyalizmden çok, kapitalizme açık ya da yatkın bir dindir. Her din gibi o da ancak kapitalizme yataklık eden inançlar yerleştirir inananların kafasına. Gerçek sosyalizm kişileri afyonlayan dinlerin, geçmiş tarihin bir aşamasında bırakılıp unutulmasını gerektirir”¹²⁴. Buradan yola çıkarak Berkes, İslam ya da Arap sosyalizmi olarak tanınan ve Arap ülkelerinin çoğunda prestij hatta resmîlik kazanan anlayışın, yukarıda saydığımız iki görüşün ikisine de karşı olarak ileri sürülen bir yol olduğunu belirtir.

---

¹²⁴ A. g. e., s. 229-230.

Özetle, Berkes, İslami sosyalizmin kısa ve uzun vadede gerçek anlamda sosyalizmin inşasına girmediğini, ona herhangi bir katkı sunmadığını belirtir. Bunun temel sebebi de devrimcilik ilkesiyle gelenekçilik ilkesinin bir arada yürütülmek istenmesidir. Oysaki devrimcilik ilkesi, gelenekçilik ilkesinin alaşağı edilmesidir. Böylesine çelişkili fikirlerin hüküm sürdüğü bir ortamda da sosyalizmden bahsetmek abeste iştigal olacaktır.

BÖLÜM V: NİYAZİ BERKES'İN TOPLUMBİLİM ANLAYIŞI

Araştırmamızın başında da belirtildiği gibi, Berkes'in eserleri arasında toplumbilimsel incelemelerinin yeri oldukça kısıtlıdır. Kısıtlı ancak nitelikli çalışmalarında ise Berkes, toplumbilimin tarihi ve toplumbilim kuramları üzerinde çalışmalar yapmıştır. Yine bunun yanı sıra Batılı sosyologların görüşleri üzerinde derinlemesine durulmuştur.

Berkes, toplumbilim tarihinin Batı toplumlarındaki gelişimini özetleyerek işe başlar. Ona göre Eski Yunan'dan yirminci yüzyıla dek bütün olarak ele alındığında Batı düşüncesinin, bazen ilerleyerek bazen gerileyerek fakat sonuçta daima yeni adımlar atarak geçen tarihinde toplumbilimin gelişimi belirli noktalara bağlı kalmıştır. Bunlar, “insanların topluluk hayatı hakkındaki bilgilerinin artması, insanın hayatını öğrenmek konusundaki çehitlerinin daha rasyonel, seküler ve objektif olması; insan hayatının muhtelif cephelerinin tetkikinin ayrı ayrı bilgi sahalarına ayrılması ve insan ilimlerinde ihtisasın gittikçe artması ve nihayet her sahada sosyal hayatın muhtelif cephelerini tetkik etmek için birçok araştırma tekniklerinin belirme”sidir¹²⁵.

Ona göre, sosyolojinin ortaya çıkışı, insanların sosyal yaşamı anlamaya yönelik çabalarından, bu çabalarında rasyonel ve objektif bir temele dayalı olmasından ve nihayet toplum yaşamı anlamada aktif olarak kullanılacak olan araştırma tekniklerinden bağımsız değerlendirilemez.

Berkes, toplumsal yaşama dair bilgi türünde gözlenen artışın insanları etnosantrik görüşlerden uzaklaştırmış ve sosyal bilimlerde yaşanan uzmanlaşma da araştırma tekniklerinin gelişimini beraberinde getirmiştir. 16. ve 17. yüzyıllarda More, Campanella, Bacon, Hobbes, Lock ve Rousseau gibi düşünürlerin büyük katkılarıyla Antik ve Orta Çağlara kıyasla daha geniş bilgiler elde edilmiştir. Bu da sosyal bilimlerin gelişimine büyük katkı yapmıştır. Berkes'e göre, esas gelişme 18.

---

¹²⁵ BERKES, Niyazi; “Bir Araştırma İlmi Olmak Üzere Sosyoloji”, *Siyasi İlimler Mecmuası*, C.IX, No:107, 1940, s. 548.

yüzyılın ortalarında görülmüştür. Bu dönemde de A. Smith'in ekonomiye dair söylemleri, fizyokratların toplumsal olayların doğa olayları gibi incelenmelidir şeklindeki yargıları bu dönemi daha da önemli kılmıştır. Söz konusu düşünce akımları ve düşünürler toplumsal olayların ortaya çıkış, işleyiş kanunlarını determinist bir bağ ile açıklamaya çalışmışlardır.

Nihayet 19. yüzyılda pozitivistin sahte peygamberi, Fransız sosyologu Auguste Comte, sosyoloji sözcüğünü öne süren ilk sosyologdur. Sosyolojii "Sosyal Statik" ve "Sosyal Dinamik" olmak üzere ikiye ayıran Comte, kendisinden sonra gelenleri de büyük ölçüde etkilemiş ve sosyolojik gelişmenin motorunu ateşlemiştir.

Batı'da toplumbilimin ortaya çıkışını bu şekilde açıklayan Berkes, ülkemizde genelde toplumsal bilimler özelde de toplumbilimin geniş ölçüde ulusun toplumsal yaşamında ortaya çıkan sorunlarla ilişkili olarak doğup geliştiğini vurgular. Dolayısıyla Berkes'e göre, Türk toplumsal düşüncesini anlamak, özel yanlarını değerlendirmek için bu sorunların kaynaklarının ve gelişim yollarının belirtilmesi gerekir.

Berkes, Tanzimat döneminde ortaya çıkan fikir akımlarıyla birlikte Batı'ya karşı yönelişin, Batılı düşüncenin yayılışının hız kazandığını ifade eder. Ülkemizde Batı uygarlığının toplumsal temellerinin neler olduğu ve Türk kültürünün tarihinin kaynaklarının merak edilmesi Berkes'e göre, Türk toplumbilimini doğurmuştur. Bu anlamda da Türk toplumbilimcileri ülkemizi, toplumsal yapımızı açıklamaya çalışırken Batı'dan bağımsız düşünce üretememiş, özellikle Fransız toplumbilimi ve toplumbilimcilerinden önemli ölçüde etkilenmişlerdir.

Berkes, Avrupa toplumbilim geleneğinden etkilenme olayının ilk belirtilerinin Ahmet Rıza ile başladığını ifade eder. Paris'te kaldığı yıllarda Comte'un pozitivist felsefesinden etkilenen A. Rıza, Comte felsefesini ülkemize tanıtan isim olmakla birlikte hiçbir toplumbilimsel yapıyı bırakmadığı için Berkes tarafından eleştirilir.

Merkezi otoriteye karşı ve bireysel girişimciliğe destek veren bir yaklaşımı savunan Prens Sabahattin*, Le Play Okulu'ndan beslenmiştir. Berkes'e göre, "Sabahattin, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleştirme amacıyla İngiliz İmparatorluğu'nun temeli saydığı ilkelere uyacak bir siyasal program ileri sürmüştü"¹²⁶.

Berkes'e göre, Türkiye'de sosyolojinin gelişimine katkı sunan bir başka ismi ise kendini "filozof" olarak tanıtan Rıza Tevfik olarak görür. Türkiye'de Spencer yanlısı tavır takınan, liberal ve bireyci öğretiyi benimseyen Rıza Tevfik; din, ırk ve siyasi konular üzerindeki radikal görüşleriyle birçok tartışmaya yol açan Abdullah Cevdet, Gustav Le Bon'dan etkilenerek sosyolojik düşünceye katkı sunmuşlardır.

Tüm bunların yanı sıra Türk kültürünü ve tarihini incelemeyi amaç edinen bu bağlamda da Türk folkloru, tarihi, dili ve etnolojisi konularına ilgi duyan, politika alanında Turancılık adı altında ün kazanan aşırı bir siyasal akım doğmuştur ki bu akımın önderi ve en etkili tanıtıcısı da Ziya Gökalp olmuştur.

Berkes' Ziya Gökalp'i Türk toplumbiliminin gerçek önderi olarak görür. Yabancı toplumbilim yazarlarını yorumlayabilen ilk Türk toplumbilimcisi odur. Berkes, Gökalp' büyük önem atfeder. Ona göre, Gökalp'in toplumsal tarih felsefesi, İslamcılık ile Batıcılık çevreleri arasındaki çelişkiye bir uzlaşma getirme çabası olarak da okunabilir.

Berkes'in, Türk toplumbiliminin kuruluş aşamasına katkıda bulunan düşün adamlarına dair açıklamalarının yanı sıra Türkiye'de toplumbilimin kurulabilmesi, gelişebilmesi amacıyla yaptığı öneriler de ilgi çekicidir. Berkes'e göre, memleketimizde ilmi bir sosyoloji kurabilmek için yapılacak şey, bize gelen doktrinleri veya mektepleri kritik bir tahlilden geçirmek, vardıkları neticeleri vakıalar

---

* Prens Sabahattin hakkında detaylı bilgi için bkz; ERKUL, Ali; "Prens Sabahattin", **Türk Toplum Bilimcileri I**, Derleyen: Emre Kongar, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982, s. 92-96. KAÇMAZOĞLU, H. Bayram; **Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar**, Birey Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 28-45.

¹²⁶ BERKES, **Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları**, s. 139.

üzerinde denemek; diğer taraftan, muhtelif usul ve teknikleri içinde yaşadığımız cemiyetin muhtelif safhalarına tatbik etmek; acele hükümlere ve neticelere varmamak ve bu yolda bıkmadan senelerce çalışmak; ve beri taraftan da hayatımızın muhtelif safhalarını ilmin objektif gözlüğüne korkmadan açarak ilmi tetkiklerin yayılmasını teşvik etmektir. Ancak o zaman ne gibi motiflerle meydana geldiğini iyice bilmediğimiz ilmi mahiyeti meşkûk mekteplerin, doktrinlerin veya şahsiyetlerin sultasından kafamızı kurtarabileceğiz”¹²⁷.

Özetle Berkes’e göre toplumbilim, insanların binlerce yıl süren bir arada yaşama zorunluluğundan ortaya çıkmıştır. Araştırma teknikleri ve disiplinlerin ortaya çıkması çağdaşlığı ve akılcılığı zorunlu kılmış, böylece toplumbilim doğup gelişme imkanına sahip olmuştur. Berkes’e göre, hayat, devamlı bir değişim-gelişim sürecidir. Toplumsal olaylar da buna dahildir. Toplumsal olayları incelerken değişmezliği kabul etmemek, tarafsız davranmak zorunludur. Teori ile olaylar arasında sürekli bir etkileşim vardır. Teori olmadan bilimin gelişmesine olanak yoktur. Toplumsal düşüncede evrim, ancak öyle yaşanır. Teori ispatlandıkça gerçekler ortaya çıkar, böylece yalnız gözlemlenmiş olaylar değil, zihinde hesaplanmış olaylar da kendini belli eder. Skolastik olmayan bir bilimin sürekliliği ve devrimci niteliği bu noktadan kaynaklanır. Toplumbilim, olayların tarihi gelişimi ile ilgili değişiklikler bilgisi ve kuramsal sistemdeki değişikliklerin karşılıklı ilişkilerine dayanır¹²⁸.

Berkes, toplumbilimin gelişiminde bilimsel araştırmanın rolüne de değinmiştir. Ona göre, toplumbilimin tarihi incelenirken her şeyden evvel yapılması gereken şey, toplumu geleneksel kalıplardan kurtarmak, özgür ve rasyonel düşünceyle hareket edilmelidir. Toplum bilim, toplumsal yaşamı mevcut değer yargılarının dışına taşarak ve duyguları dışarıda bırakarak incelemelidir. Diğer bir ifadeyle, nesnellik toplumbilimcinin ana ilkesi olmalıdır. Berkes bu konudaki düşüncülerini şu şekilde ortaya koymaktadır: “Sosyal müesseselerin ve kıymetlerinin

---

¹²⁷ BERKES, “Bir Araştırma İlmi Olmak Üzere Sosyoloji”, s. 553.

¹²⁸ YORGANCIOĞLU, Oğuz M; “Prof. Dr. Niyazi Berkes Üzerine Bir Değerlendirme 1908–1988”, s. 91.

mutlak kutsiyetine, ezelliğine ve değışmezliğine inanan bir cemiyette böyle bir zihniyetin teşekkülüne ve onun ilmî eser yaratmasına imkan yoktur”¹²⁹.

Berkes, bilimin oluşumunda teori ve olayların etkileşimine dikkat çeker. Ona göre, bilim tarihi yalnızca bir bilgi birikimi sonucu ortaya çıkmamıştır. Berkes’e göre, “ Nazariye, yani ampirik vakıalara tekâbül eden ve mantıkî bir surette birbirleriyle münasebetdar bir halde umumi mefhumlar, heyeti mecmuası, ilmin inkişafında sırf vakıalara tâbi bir şey değildir... Gerçi bir nazariyenin doğru olması için vakıalara uyması lazımdır; fakat bu nazariyeden müstakil olarak keşfedilmiş olan vakıalar münhasıran nazariyeyi tayin ederler demek değildir. Bilmukabele nazariye de, ne gibi vakıaların keşfedileceğini tayin eder; diğer tabirle, ilmî araştırmanın istikametinin ne olacağını gösterir”¹³⁰.

Berkes, bilimsel süreci incelerken teori ile olaylar arasında sürekli bir etkileşim olduğuna gönderme yaparak, teori ile olaylar arasındaki ilişkinin de dinamik ve devrimci bir yapıya sahip olması gerektiğini ısrarla vurgular. Diğer bir ifadeyle, dinamik ve devrimci yapıdan mahrum teori ve olaylar bilimin gelişmesinin önünü tıkar. Onun bu konudaki düşünceleri ise şu şekildedir: “Bu dinamik ilişkide daima teori ile olaylar birbirinin sınırlarını zorlarlar. Eğer bu ilişki kurulmazsa, bilimsellikten uzaklaşma söz konusu olur... Bunun içinde karşımıza çıkacak teorilerin içerisinde doğmuş oldukları toplumsal koşulları, bu koşulların düşünüre ne gibi motifler hazırladığını, düşünürün bu koşullar içinde konumunu ve onlarla olan ilişkilerini incelemek gerekir. Ancak o zaman toplumların evrimi gibi toplumsal düşüncenin de evrimi olduğu görülecektir”¹³¹. Yani Berkes’e göre, bilimsellikten uzaklaşmamanın ön koşulu teori ile açıklanmak istenen olaylar arasında bir ilişki kurmaktır.

Berkes, *Sosyoloji Nazariyelerinin Tetkikine Giriş* adlı makalesinde, toplumsal bilimlerin gelişim tarihi incelenirken düşünce ve kuramların mantıksal gelişimlerini

---

¹²⁹ BERKES, Niyazi; “Sosyoloji Nazariyelerinin Tetkikine Giriş”, *Ülkü Mecmuası*, C.XV, No:90, 1940, s. 495.

¹³⁰ **A. g. m.**, s. 496.

¹³¹ BERKES, “Sosyoloji Nazariyelerinin Tetkikine Giriş”, s. 498-499.

incelemenin yeterli olmayacağını, bunun yanı sıra mantık dışı olan ve zihinsel tavırlara şekil veren nedenlerin de incelenmesinin zorunlu olduğunu vurgular¹³². Berkes'e göre, kuramsal bir sistemin bilimsel bütünlüğe sahip olup olmadığını bize en kesin bir şekilde kanıtlayacak olan ölçek, sistemde ideolojik ve ütopyik unsurların varlığı olmaktadır. Bu gibi düşüncelerin toplumsal bir ürün olmaları nedeniyle bilimsel açıklamasını yapmak olanaklıdır. Bu durum toplumbilimin bilimsel bütünlüğünün korunmasına karşı bizi uyanık tutacaktır¹³³.

Özer'e göre, Berkes'in bu düşüncesi, ideolojinin toplumsal bilimlere bilimsellikten uzaklaştıracağı endişesinden kaynaklanmaktadır. Berkes ideolojiyi kuramsal olaylar arasındaki uyumsuzluğu gizlemek için ortaya atılan kavram kargaşası olarak görmektedir. Aslıdan ideoloji, kişinin içinde yaşadığı tarihsel anın koşullarına bağlı olarak belli bir açıdan toplumsal olaylara ve ilişkilere bağlıdır¹³⁴.

Berkes, kuramsal bir sistemin deneysel araştırma ile olan ilişkisi konusunda da kısaca şunları söylemektedir: "Araştırma yalnızca olaylara dayanılarak ortaya atılmış hipotezlerin incelenmesi değildir. Fazla olarak araştırmanın dayandırıldığı kuramsal sistemin mantıksal sonuçlarına gidildikçe henüz daha haberimiz olmayan ve gözlem alanımıza girmemiş olan yeni birtakım olaylara bizi yönelttiğini görürüz. Yani araştırma ile belirli bir sav doğrulanırsa, daha önce ortaya atılmış olduğumuz kuramın ışığı altında henüz daha araştırmamıza girmemiş olan başka şeylerin de doğru olacağını anlarız. O zaman bunu kanıtlamak gerekir. Böyle bir gerçeklemin sonuçları kuramsal sistemimizde aynı etkileri yapabilir. Bu durumda bilimsel araştırma ne olayları gözlemeden ve gerçeklemeye gitmeden belirli kuramları ortaya atmakla ne de yalnızca olayları araştırarak onunla yetinmekle sonuçlandırılmış olmaz. Skolastik olmayan bir bilimin sürekliliği ve devrimci niteliği bu noktadan kaynaklanır"¹³⁵.

---

¹³² ÖZER, "Niyazi Berkes", s. 246-247.

¹³³ BERKES, "Sosyoloji Nazariyelerinin Tetkikine Giriş", s. 499.

¹³⁴ ÖZER, "Niyazi Berkes", s. 247

¹³⁵ BERKES, "Sosyoloji Nazariyelerinin Tetkikine Giriş", s. 497.

Son tahlilde Berkes'e göre, deneysel olarak sınanabilecek her bilgi açık bir şekilde olmasa bile, kesinlikle kuramsal bir sisteme dayanır. Bu kuramsal sistem ile deneysel araştırma arasında sürekli bir karşılıklı etkileşim vardır. Bilginin 'amiyane' değil, bilimsel bilgi olması için bu karşılıklı ilişkinin sürekli şekilde kontrol edilmesi gerekir¹³⁶.

Berkes, toplumsal bilimler içinde sosyolojinin yerini ve niteliğini tartışmış ve bu konuda ilgi çekici söylemler üretmiştir. Bilindiği gibi, toplumsal bilimler, toplumsal olaylara ve toplumsal varlıklara yönelik açıklama girişimleriyle ilgilenir. Söz konusu olay ve varlıkların ortaya çıkış koşulları, işleyiş, gelişim ve değişim yasalarını ortaya koymaya çalışır. İnsan ilişkilerinin bir ürünü olarak ortaya çıkan toplumsal olaylar, belli kanunlara göre meydana geldiği için bu kanunların keşfedilmesi, toplumsal olayların açıklanması için ön koşuldur. Kongar'ın da dikkat çektiği gibi, söz konusu kanunların bilinmesi, insanoğlunun toplumsal çevresini daha iyi anlamasına ve onu, aynen doğal çevreye yaptığı gibi denetim altına almasına yol açar¹³⁷.

Berkes, toplum olgusunun her zaman ilgi çekici bir alan olduğunu, birçok bilim dalı tarafından inceleme altına alındığını fakat bu incelemelerin sosyolojik düşüncenin dışında gerçekleştiğini belirtir.

Berkes'e göre, toplumsal bilimler içinde sosyoloji, kendine has bir yöntemi ve tekniğiyle diğer sosyal bilimlerden ayrı bir konuma sahiptir. Ancak Berkes'e göre, sosyolojinin bu niteliğinin birçok toplumbilimci tarafından göz ardı edilmesi Berkes tarafından yadırganır. Diğer bir deyişle, toplumbilimin "toplumsalbilim" şeklinde algılanması Berkes tarafından eleştirilir.

Berkes, 1940'lı yıllarda toplumbilimin konusu ve sınırlarına ilişkin olarak şunları söylemektedir: "Sosyal hadiseleri tetkik eden her ilim sosyoloji değildir; sosyal hadiseleri araştıran daha birçok ilimler vardır ki sosyoloji bunların ne bir

---

¹³⁶ A. g. m., s. 497-498.

¹³⁷ KONGAR, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, s. 28.

koleksiyonudur, ne de sosyolojinin görüşü bunların görüşünün aynıdır... Bu noktayı iptidai cemiyetleri tetkik ile uğraşan iki ilim sahasını karşılaştırmakla da gösterebiliriz. Mesela, etnoloji, iptidai cemiyetlerde rastlanan âletler, âdetler, müesseselerle ilgilenir, fakat bunları birer kültür mahsulü olarak alıp insanlığın muhtelif yerlerdeki ve tarihlerdeki hallerinde bunların menşelerini, tezahürlerini, yayılmalarını araştırır, bir nevi 'kültür ideolojisidir'. Sosyoloji ise iptidai cemiyetleri birçok cemiyet şekillerinin bir numunesi olarak alıp mukayeseli ve sistematik bir cemiyet ilmi, bir 'sosyal fizik' ve 'mihanik' ilmi meydana getirmek gayesi ile onları tetkik eder. Etnolojinin doğrudan doğruya seçerek kendi konusuna aldığı hadiseleri sosyoloji muayyen bir cemiyet içindeki yeri bakımından tetkik eder. Birincisi asıl dikkatini bu 'maddi' veya 'manevi' kültür unsurlarını kendisine çevirir, sosyoloji ise adil dikkatini sosyal muhite çevirir; bu unsurları ancak bu muhitin mahsulleri ve tezahürleri olarak ele alır... Bu ilim şubesi de köyü veya şehri kendisine konu alır, fakat bunda asıl maksadı ve gayesi sosyolojininkinden farklıdır"¹³⁸. Kısaca, Berkes, sosyolojiyi diğer toplumsal bilimlerle mukayese ederek onun sınırlarını ve önemini kavratmak ister.

Berkes, sosyal bilimlerin laboratuvarının sosyal çevre olduğunu söyleyerek sosyal bilimlerin zorluğuna dikkat çekmiştir. Ona göre, "bir etnografyacı kendi hadiselerini pekala bir müzede inceleyebilir; bir tarihçi müzede, arşivde ve kütüphanede işini pekala yapabilir, hatta ancak burada yapabilir; fakat sosyoloji araştırma konusu olarak seçtiği bir cemiyet veya cemiyetler hakkındaki bütün mütaların hepsini ne müzeye, ne arşive, ne laboratuara sokmakla işini hakkıyla bitiremez"¹³⁹. Berkes, doğa bilimlerle sosyal bilimlerin hatta ve hatta sosyal bilimlerle sosyolojinin farklarına dikkat çekerek, sosyologu bekleyen en büyük tehlikenin değer yargılarından arınma sorunu olduğunu belirtir.

---

¹³⁸ BERKES, Niyazi; **Bazı Ankara Köyleri Üzerine Bir Araştırma**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Felsefe Enstitüsü Neşriyatı, Sosyoloji Serisi No:2, Ankara, 1942, s. 6.

¹³⁹ A. g. e., s. 7.

Niyazi Berkes, Behice Boran ve Mediha Berkes ile birlikte, 1939 yılı sonlarında Ankara DTCF’de başlayan Amerikan sosyolojini ülkemize tanıtmayı amaçlayan Ankara Ekolü’nün kurucuları arasındadır. Ankara ekolü, bilim anlayışını evrensel bir çerçeveye oturtmak ister. Bu anlamda da “ekol, aslında Batı’nın gelişmesine kaynaklık eden evrensellik, hümanizma, Latin kültürü, eski Yunan medeniyeti gibi tek taraflı konuları, evrensel kaynaklar olarak sunmuştur”¹⁴⁰.

Ankara ekolünün temel inceleme alanları, köy sosyolojisi, şehir ve endüstri sosyolojisi ile birlikte ekonomik sosyoloji ve gençliğin sorunlarıdır¹⁴¹. Bu bağlamda Berkes’in *Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma* adlı özgün yapıtı saha çalışmalarının ülkemizde tanınması noktasında önemli bir yer tutar.

Oğlu Fikret Berkes, babasının söz konusu eserinde “Chicago okulu” denilen, ekoloji ağırlıklı sosyoloji akımının derin izlerinin görülebileceğini söyler. Fikret Berkes’e göre, “Sosyal organizasyon, değerler, kurumlar, oysal roller, doğal ve toplumsal çevrenin bir organik bütün oluşturması, sosyal birimlerin araştırmada odak olarak ele alınması bu akımın özelliklerinden(Park ve Burgess 1921). ‘Sosyoloji asıl dikkatini sosyal muhite çevirir’ (sayfa 6) derken Niyazi Berkes, Türkiye’de kurulacak yeni sosyolojiyi, ‘sosyal çevre’ kavramını temel alan ‘insan ekolojisi’ geleneğine oturtmayı hedefler (Park 1936). ‘Sosyolojinin en mühim kısmı ‘sosyal dinamiktir’ (sayfa 8) tümcesi, bu yeni sosyolojinin yaklaşımı ve amacı hakkında önemli bir ip ucu veriyor.

Berkes, genelde saha araştırmalarını özelden de *Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma* adlı eserini yersiz bulanları radikal bir biçimde eleştirmiştir. Eş deyişle, Berkes, yaptığı araştırmayı anlamsız ya da boş bir çaba olarak görenlere karşı çıkmıştır. O, bu şekilde düşünenlere şu cevabı vermiştir: “Bazen, ‘Ankara köylerini niye tetkik ediyorsunuz, bu köylerin hiçbir orijinalitesi, enteresan tarafı yoktur...’ diyenler var. Bunu söyleyenler unutuyorlar ki biz bu köyleri tetkik ederken

---

¹⁴⁰ KAÇMAZOĞLU, *Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 48.

¹⁴¹ A. g. e., 68.

gayemiz bu ‘enteresan’ şeyleri bulmak değildir. Biz kağının menşei ve tekâmülünü değil, köyde sosyal hayattaki rolünü araştırmakla ilgilimiz”¹⁴².

Niyazi Berkes, köylerin derinlemesine araştırma yapmak için en müsait yerleşim yerleri olduğunu ve buralardan elde edilecek sonuçların başka araştırmalar için de kaynak olarak kullanılabileceğini belirtir. Ona göre, “tek bir köyün tetkikinden çıkartılan tamimler bize başka köyleri tetkik ederken rehber olurlar; daha sonraki tetkiklerde üzerinde daha çok durulacak ve daha derinden incelenecek meselelerin hangileri olduğunu gösterirler”¹⁴³. Benzer bir ifadeyle, Berkes, köylerin küçük sosyal birlikler olmalarından dolayı üzerlerinde derinlemesine inceleme yapmanın olanaklı olduğunu vurgulamış ve araştırmasının amacını da “muayyen bir köyü bütün halinde alıp onun fiziki, sosyal ve kültürel cephelerini ve bunların birbirleri ile olan münasebetlerini ve nihayet zaman içinde bu organik birliğin yaşayışını tetkik etmek”¹⁴⁴ şeklinde belirlemiştir.

Berkes, bir köy çalışmasının nasıl yapılması gerektiğini de betimler. Ona göre, köy çalışması başlıca iki şekilde yapılabilir: “Birincisi ve asıl önemlisi, belirli bir köyü bütün olarak ele alıp ilişkilerini ve zaman içinde bu organik birliğin yaşayışını incelemektir. Böyle bir inceleme için araştırmacının seçtiği topluluğun içine girip uzun bir süre onun yaşamını yakından gözlemesi gerekir. İkinci bilgi topluma şekli ise, belirli bir konuda betimsel nitelikte bilgi edinmektir. Bu bilgi kısa bir sürede toplanabilmesine karşın gelişigüzel ve keyfi değildir. Bir plan çerçevesinde görüşler alınır ve sınıflandırılır. Bu tür bir çalışma olayı geniş bir açıdan görmeye olanak tanır ve daha kapsamlı bir araştırma için ön bilgi verir. Bu şekilde on-on beş köy tanımış olan araştırmacı belirli bir köyü ayrıntılı bir şekilde inceleyebilecek kadar kendisini konuya ve sorunlara yakın bulur”¹⁴⁵.

Berkes araştırmasını yürütürken yukarıda belirtilen araştırma tekniklerine bağlı kalarak köyleri incelemiştir. İnceleme planında;

---

¹⁴² BERKES, **Bazı Ankara Köyleri Üzerine Bir Araştırma**, s. 7.

¹⁴³ **A. g. e.**, s. 10.

¹⁴⁴ **A. g. e.**, s. 9.

¹⁴⁵ **A. g. e.**, s. 10-11.

- I. Mevki: Köyün coğrafi konumunu belirler,
- II. Dış Vasıflar: Yerleşme özellikleri,
- III. Nüfus: Sayısal veriler yaş ve cinsiyet özellikleri,
- IV. Ekonomik hayat: Teknoloji düzeyi, toprak mülkiyeti ve ticari faaliyetler,
- V. İşlerin tanzim ve bölünüşü: Zamanın tanzimi, kişiler arasında iş bölümü
- VI. Aletler ve teknikler: Ziraat aletleri ve araçları, evler, ev eşyaları, giyim, beslenme,
- VII. Sosyal kuruluş: Aile,
- VIII. Sosyal kuruluş: Akrabalık ilişkileri,
- IX. Evlenme-Düğün-Boşanma gibi konular yer almaktadır.

Berkes'in inceleme planı dikkatli bir şekilde ele anırsa, inceleme alanındaki köyün maddi ve manevi unsurlarının bir bütün olarak açıklanmaya çalışıldığı hemen göze çarpacaktır. Benzer bir ifadeyle, Berkes, köy topluluğunun örgütlenişi, nüfus yapısı, ekonomik ilişkileri, örf, âdet ve geleneklerine yer vermekle yetinmiştir. Ortaya çıkardıkları durum tespitinden öteye gitmemiştir. Toplumsal değişme üzerinde durmadığı içinde eleştirilmiştir.

Özetle, Berkes, katılımcı araştırma tekniğiyle köylülerin arasına karışıp köyün sosyal yapısını analiz etmiştir. Berkes, söz konusu çalışmada köyün toplumsal işleyişini gözler önüne sermek ister. O, köylerden elde edilecek sonuçların başka araştırmalar için rehber olacağını söyler.

Berkes'in neden köy çalışmalarına yöneldiğini sorgulayacak olursak, ya da onu saha araştırmalarına iten sebeplere göz atacak olursak bunun cevabını almış olduğu eğitimde ve Amerikan sosyolojisinin temel araştırma yöntemlerinde buluruz. Yine bununla birlikte Aral'ın da yerinde tespitiyle, "hayranı olduğu Atatürk döneminin dönüşüm anlayışının, Cumhuriyet'in ilk yıllarında oluşturulan kültürel atılımların, kendi tanımıyla 18. yüzyılın başlarında başlayan çağdaşlaşmanın varılan noktadan sonra yavaşlamaya hatta geri durmaya başlamasının, Berkes'i bir aydın olarak tedirgin ettiğini ve bundan dolayı bu alanlara yöneldiğini söyleyebiliriz.

Üstelik bir de buna bazı parti bürokratlarının ‘milletin efendisi’ne bakış açılarının ne kadar farklı olduğu da eklenince, Berkes’i böyle bir çalışmaya iten Saikleri anlamak kolaylaşır”¹⁴⁶.

---

¹⁴⁶ ARAL, Fahri; “Niyazi Berkes’in Düşünce Dünyası ve Eserleri”, **İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler 1. Sempozyumu Niyazi Berkes**, Yayına Hazırlayan: İsmail Bozkurt, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkez Yayınları:12, Gazimağusa-Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, 2000, s. 109.

BÖLÜM VI: SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Niyazi Berkes'i ve onun çağdaşlaşma anlayışını genel çizgileriyle göstermeyi amaçlayan bu çalışmanın geldiği sonuçlar şöyle birkaç başlık altında toplanabilir:

1. Berkes, Osmanlı modernleşmesinin vardığı aşamaları incelemek amacıyla konuya eğilmiş ve söz konusu değişim çabalarını çağdaşlaşma olarak nitelendirmiştir.

2. O, çağdaşlaşmanın, dinsellemenin ekonomik, teknolojik ve siyasal yaşam alanlarında ortaya çıkabilecek olumsuz etkilerini ortadan kaldıracığını dile getirmiştir.

3. Berkes, çağdaşlaşmanın geleneksel değerlere karşı topyekûn bir mücadele ile birlikte gerçekleşebilecek geniş kapsamlı bir problem olduğunu belirtir. Benzer bir ifadeyle, Berkes'te çağdaşlaşma, toplumda kutsal sayılan alanların tümünde görülen değişme ve söz konusu alanların eskisine göre etkisizleştirilmesidir.

Berkes'in çağdaşlaşma konusunda temel iddiası, Türkiye'nin geçmişinde hiçbir zaman Batı tipi bir toplum yapısının olmadığı ve bu bağlamda da din-devlet ilişkisinin kurulmadığıdır. Ona göre, saltanat devleti geleneğinin en ileri biçimi olan Osmanlı'da belirleyici olan geleneksel düzendir. Bu düşünceden hareketle, çağdaşlaşma, sadece devletin dinsel alandan özerkleşmesi değil, devletin kutsal sayılan tüm geleneksel alandan uzaklaştırılması şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Ona göre, Berkes'e göre, çağdaşlaşma, genelsel düzenin çürümesi ve tarihsel anlamını yitirmesidir.

O, köhne toplum yapımızın yıkılması ve yerine akılcı değerler inşa etmemiz gerektiğini belirtmiştir. Çağdaşlaşma, ancak düzen içi çözümleri reddederek, devrimci bir tarzda gerçekleştirilebilirdi bu da Atatürk'le birlikte mümkün olmuştur.

Berkes, öncelikle kendi vatanı, halkı için sonra da insanlık için çalışan, sorunları açık bir şekilde dile getiren, bu sorunlara gerçekçi çözümler arayan bir aydınımızdır. Ona göre, Türkiye'nin sorunlarından kurtulmasının ilk koşulu, ulusal hedeflerin belirlenmesidir. Ancak, bu yeterli değildir. Belirlenen bu hedefler ışığında iç ve dış siyasetimizi, eğitim siyasetimizi, iktisadî siyasetimizi ve kültürel ilişkilerimizi belirlememiz gerekmektedir.

Berkes, düşün sistemini oluştururken ve eserlerini yazarken diğer düşünce adamları gibi çağının önemli olaylarından etkilenmiştir. Berkes, düşünceleriyle ülkemizi yurt dışından beslemiştir. Türk aydınları içinde Berkes, özgün konumdadır ve bu konumunu hiç kaybetmeyecektir. Özellikle Batı sorunu üzerine yazdıklarıyla Batı paradigmasının kırılması noktasında öncü bir aydın rolündedir.

Berkes'in içinde bulunduğu dönem ve koşullar onun düşüncelerinin temelini oluşturur. Cumhuriyet döneminde yetişmiş olması sebebiyle, Atatürk devrimlerine inanmış ve kendisini de 'Atatürk çocuğu' olarak nitelendirmiş ve hayatı boyunca Cumhuriyet Türkiye'sinin gelişmesi noktasında çaba harcamıştır. Arkadaşı Macit Gökberk'in de belirttiği gibi, "Çökmekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmek için 200 yıldır denediği bit yöntem var. Ama isteyerek ama istemeyerek, yarı gönüllü olarak zaman pazarlık yaparak tuttuğu bir yol var: Batı'ya yönelmek, Batı gibi olmak. Onun kesinliğe ulaşması, başarıya ulaşması, işte Niyazi Berkes için Cumhuriyet Türkiye'sinin anlamı budur. Bu söylediklerim içinde yalnız Niyazi yok, ben de varım, bütün kuşak var, bütün bir cumhuriyet kuşağı var. Bu kuşak bir Cumhuriyet Türkiye'sinin anlamı bu..."¹⁴⁷.

Berkes'e göre, Türkiye tüm sorunlarından kurtulmak için Atatürk'ün yolunu izlemelidir. Ekonomide, siyasette, eğitimde ve kültürde kendi değerlerimize geri dönmelidir. Dışa bağımlı değil kendi kendine yeter bir siyaset izlenmelidir. Hedefler belirlenmeli, ulusal kültüre sahip çıkılmalı ve bunların ışığı altında dış ve iç

---

¹⁴⁷ GÖKBERK, Macit; "Macit Gökberk İle Söyleşi", **Toplum ve Bilim Dergisi**, sayı:45, İstanbul, 1989, s. 5.

siyasetimiz gözden geçirilmelidir. Bunun için Atatürk'ün izlediği siyaset örnek alınmalıdır. Oktay Sinanoğlu'nun belirttiği gibi, "Türkiye'nin şerefli, refahlı, itibarlı ve bağımsız geleceği için Atatürk yolumuzu çizmiştir."¹⁴⁸ Yeter ki biz Atatürk'ü doğru anlamayı ve onun çizdiği bu yoldan istikrarlı bir şekilde ilerlemeyi başarabilelim. Özetle, Berkes, görüşleriyle tekrar Atatürk'ün yarattığı ruha dönmeyi amaçlamaktadır.

Berkes'i tanımak, onun düşüncelerini öğrenmek sosyal bilimciler açısından gereklidir, gerekli olduğu kadar kaçınılmazdır. Ülke olarak açmaza girdiğimizde, onun düşüncelerine dönüp bakmak bizler için yol gösterici olacaktır. Eş deyişle, o, her daim bizler için referans konumundadır. O, Türk toplumunun temellerine inmeyi boynunun borcu kabul etmiş, bu eserlerinde de sık sık dile getirmiştir.

Niyazi Berkes, Türk düşün dünyasındaki öncü konumunu kaybetmeyecek bir aydınımızdır. O, ülkemizde oldukça sık görülen sıradan ya da ortalama aydın profilinin dışında bir konumdadır. Düşüncelerini siyasi oluşumlara göre uyarlamamış, tepki alacağını ya da kötü muameleyle karşılaşacağını bile bile ilkelerinden taviz vermemiştir. Uygun aydın tavrı da bu değil midir?

Berkes, Atatürk öncesi çağdaşlaşma çabalarının kısır döngü içerisinde gerçekleştiğini göstermekte ve Atatürk öncesi çağdaşlaşma anlayışına eleştiri getirmektedir. Ona göre, Osmanlı'dan günümüze kadar yapılan reformlarla ülkemizin batılılaşmamış, tam aksine ülkemiz uydu konumuna sürüklenmiştir. Benzer bir ifadeyle, ülkemizin Batılılaşma çabaları, uydulaşma olarak da okunabilir. Berkes, Osmanlı düzeninin çelişkilerini en iyi kavrayan kişi olarak adlandırdığı Atatürk'le birlikte kötü gidişatın durduğunu söylemiştir.

O, Türk toplumunda batılılaşmanın yanlış anlaşıldığını söylemektedir. Batılılaşmanın bizde sihirli değnek misali her sorunu çözecekmiş gibi yorumlanmasının problemleri daha da çözülmez hale getirdiğinden şikâyet

---

¹⁴⁸ SİNANOĞLU, Oktay; **Ne Yapmalı?**, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 7.

etmektedir. Ona göre, Türk toplumu Batı uygarlığının kendi kalkınmasına gerekli olan yanlarını, kendi toplumsal yapısını modern bir ulusa yakışacak bir biçimde onarma amacıyla, Batı zoruyla değil, kendi bağımsızlığının gereklerine göre uygulamadıkça modern çağ dünyasında bir ulusa olarak var olamaz¹⁴⁹. Buradan hareketle de Berkes, Türkiye'nin baş sorunun Batılılaşmak değil, Batılılaşmamak olduğunu söylüyor. Ona göre, çıkar yol Batıcılığı, Batı'dan bağımsızlık yönüne, ulusçuluğu devrimcilik yoluna çevirmedi¹⁵⁰.

Berkes Osmanlı toplum düzenini, bazen feodal, bazen teokratik, bazen de hem feodal hem de teokratik düzen olarak açıklanmasına karşı çıkmaktadır. Bu tanımlamalar, Berkes'e göre, Osmanlı geleneğine aykırı ve yabancıdır. Ona göre, "Osmanlı rejimi ne feodaldır, ne de teokratik; hele hem feodal hem teokratik hiç değildir"¹⁵¹. O, Osmanlı toplum düzeninin Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) etrafında değerlendirebileceğini ima etmiştir. İma etmiştir zira, Berkes, Osmanlı toplum düzeninin ne olduğunu değil de, ne olmadığını açıklamaya girişmiştir. Düşünür açık açık Osmanlı toplum düzeni, ATÜT dememiştir. Açıklamalarından Osmanlı toplum düzeninin ATÜT olduğu yargısı çıkmaktadır. Berkes'e göre, Osmanlı toplum yapısı geleneksel doğu despotizmine bağlıdır. Berkes Osmanlı toplum düzenini, bazen feodal, bazen teokratik, bazen de hem feodal hem de teokratik düzen olarak açıklanmasına karşı çıkmaktadır.

Berkes öncelikle Osmanlı düzeninin feodal olmadığını açıklamaktadır. O'na göre, "Osmanlılarda feodalizm yoktu, aksine, zaptettikleri topraklarda feodalizmi yıkıp kendi üretim ilişkilerini yerleştirdiler: doğrudan doğruya ekonomik üretim sınıflarının üstüne savaş ve fetihten edinilmiş güçle kendini oturtan ve o sınıfların üretiminin değerinden pay alarak servet, hazine edinen bir devlet olarak kurulmuşlardı"¹⁵².

---

¹⁴⁹ BERKES; **Türk Düşününde Batı Sorunu**, s. 249.

¹⁵⁰ **A. g.e.**, s. 292.

¹⁵¹ BERKES; **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 22.

¹⁵² ÖZER, "Niyazi Berkes", s. 268.

Berkes, Osmanlı toplum yapısının teokratik ve feodal nitelikte olmadığını belirledikten sonra, Osmanlı'nın nasıl tanımlanması gerektiği konusunda şunları söylemektedir: Onun en kısa tanımlanışını Batı Avrupa siyasal ve din geleneğinden farklı bir gelenekten geldiğini hatırlamakla kavrayabiliriz: bu, siyasal olarak Doğu despotizmi, dinsel olarak da Sünni Halifeliği geleneğidir. Doğu din-devlet geleneği ulusal bir görüş ya da bir ırka özgü bir özellik değildir¹⁵³.

Berkes'e göre, Osmanlı'da normal ve ideal toplum düzeni, sürekli olarak denge halinde duran toplum düzenidir. Tanrı toplumun bölümlerini ayrı ayrı yerlere koymuş, her birine verdiği görevlerle onları yerlerine yerleştirmiştir. Bu topluma "reya" yani "sürü" denir. Tanrı'nın seçtiği vekili ya da gölgesi bu sürünün çobanıdır. Hayatın kanunu değişme değil, düzendir. İdeal olarak değişme, evrim veya ilerleme değil, toplumun denge halidir. Dengenin tecellisi ise, adalettir. Berkes, Osmanlı rejiminin devlet-toplum arasındaki ilişki nedeniyle Batı rejimlerinden ayrıldığını söylemektedir. Buna göre devlet toplumdan gelmez. Devlet, toplumda var olan sınıfların ekonomik çıkarlarına dayanmaz. Siyasal egemenlik toplumsal köklerden gelmez; toplumun üstüne tanrı tarafından (gerçekte fetih ve güç yoluyla) dışarıdan oturtulur¹⁵⁴.

Berkes'in üstü kapalı da olsa yapmış olduğu tespitler bize ATÜT modelini çağrıştırmaktadır. Çünkü durağan toplum özelliği ve tüm toprakların Allah'a ait olması gibi özellikler ATÜT'ün en belirgin özellikleri arasında sayılmaktadır.

Özetle, Berkes, Marx'ın Doğu toplumlarını açıklamakta kullandığı ve Marksist anlayışta belli bir aşamaya vurgu yapan ATÜT modelinden yola çıkarak Osmanlı toplum yapısını analize koyulmuştur.

---

¹⁵³ BERKES, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 27.

¹⁵⁴ A. g. e., s. 31-32.

Ömrü Türk toplumunun ilerlemesi yolunda işçilik yaparak geçti. Evi de ailesi de Türk toplumunun ilerlemesiydi. Türkçe ve Türk düşünce dünyasını onunla zenginleştirdi. Onun eserlerini, düşüncelerini yakından tanımak, Türk insanının değerlerini tanımak demektir. Berkes, toplumunun duygu ve düşüncelerine kulak tıkamamıştır. Toplumsal problemleri eserlerine ustaca aktarmıştır. Gözlemlerine çoğu zaman kendinden de bir şeyler katmış, gördüklerini hayalleri ve umutlarıyla harmanlamıştır.

Son tahlilde, dünyanın küçüldüğü, bütün güç ayrıcalık ve güç odaklarının tek bir elde toplandığı, insanların birbirine benzediği ve ulusal ve insani değerlerin maddi değerlere yenik düştüğü günümüz dünyasında Türkiye Cumhuriyeti, temel yapısal eksiklere ve iç ve dış tehditlere karşın hala dimdik ayaktaysa bunu Atatürk'e, Atatürk'ün çağdaşlaşma modeline borçludur. Benzer bir ifadeyle, ülke olarak bugün içerisinde bulunduğumuz sıkıntılar, Atatürk devrimlerinin başarısızlığından değil, tam aksine 1938 sonrası başa gelen yöneticilerin başarısızlıklarından ileri gelmektedir. Yazıları kadar kişiliği ile de ün yapmış, zamanında geniş saygı ve ilgi toplamış; halka yaklaşan, dertten anlayan alafrangalıktan uzak bir kişi olan Berkes de bu konuya dikkat çeken ilk aydınlardan biri olması hasebiyle onun görüşlerinin detaylı bir analizi yapmak sosyal bilimciler için elzemdir.

KAYNAKÇA

AKTAR, Ayhan

2000

“Niyazi Berkes’in ‘Türkiye’de Çağdaşlaşma’ Kitabını Yeniden Okumak”, **İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler 1. Sempozyumu Niyazi Berkes**, Yayına Hazırlayan: İsmail Bozkurt, Gazimağusa-Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkez Yayınları:12, s. 59-69.

ARAL, Fahri

2000

“Niyazi Berkes’in Düşünce Dünyası ve Eserleri”, **İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler 1. Sempozyumu Niyazi Berkes**, Yayına Hazırlayan: İsmail Bozkurt, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkez Yayınları:12, Gazimağusa-Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, 2000, s. 107-113.

BAŞGİL, Ali Fuad

2003

Din ve Laiklik, İstanbul, Yağmur Yayınevi.

BERKES, Fikret

2000

“Niyazi Berkes ve Mediha Berkes’in 1940’lı Yıllarda Ankara Köylerinde Yaptıkları Sosyolojik Araştırmalar”, **İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler 1. Sempozyumu Niyazi Berkes**, Yayına Hazırlayan: İsmail Bozkurt, Gazimağusa-Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkez Yayınları:12, s. 1-7.

BERKES, Niyazi

2001

Asya Mektupları, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

BERKES, Niyazi

2002

Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler, İstanbul, Kaynak Yayınları.

BERKES, Niyazi

1942

Bazı Ankara Köyleri Üzerine Bir Araştırma, Ankara Üniversitesi DTCF, Felsefe Enstitüsü Neşriyatı,
Sosyoloji Serisi No:2.

BERKES, Niyazi

1975

İslamlık, Ulusçuluk, Sosyalizm, İstanbul, Bilgi Yayınevi.

- BERKES, Niyazi
1985 **Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları**, İstanbul, Adam Yayınları.
- BERKES, Niyazi
1997 **Teokrasi ve Laiklik**, İstanbul, Adam Yayınları.
- BERKES, Niyazi
1975 **Türk Düşününde Batı Sorunu**, İstanbul, Bilgi Yayınevi.
- BERKES, Niyazi
2004 **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Yayına Hazırlayan: Ahmet Kuyaş, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- BERKES, Niyazi
2005 **Unutulan Yıllar**, Yayına Hazırlayan: Ruşen SEZER, İstanbul, İletişim Yayınları.
- BERKES, Niyazi
1976 **Yüz Soruda Türkiye İktisat Tarihi**, Cilt:1, İstanbul, Gerçek Yayınevi.
- BERKES, Niyazi
1976 **Yüz Soruda Türkiye İktisat Tarihi**, Cilt:2, İstanbul, Gerçek Yayınevi.
- BERKES, Niyazi
1942 “İlim Dünyasındaki Durumumuz”, Ankara, **Yurt ve Dünya**, III/20.

BERKES, Niyazi

1940

“Sosyoloji Nazariyelerinin Tetkikine Giriş”,
Ülkü Mecmuası, C.XV, No:90, 1940.

BERKES, Niyazi

1940

“Bir Araştırma İlmi Olmak Üzere Sosyoloji”,
Siyasi İlimler Mecmuası, C.IX, No:107, 1940.

BLACK, Cyril E.

1989

Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri, Ankara, Verso
Yayıncılık, Çev. M. Fatih Gümüş.

CİRHİNLİOĞLU, Zafer

1999

Az gelişmişliğin Toplumsal Boyutu, Ankara,
İmge Kitabevi Yayınları.

EISENSTADT, S.N.

1966

Modernization, Protestand Change, Prentice
Hall Inc. Englewsad Cliffs, New York.

ERKUL, Ali

Tarihsiz

“Kavramsal Tartışmalar İçinde ‘Aydın’
Olgusu”, Sivas, **Cumhuriyet Üniversitesi**
Sosyoloji Bölümü Yayınlanmamış Ders
Notları.

ERKUL, Ali

1982

“Prens Sabahattin”, **Türk Toplum Bilimcileri I**,
Derleyen: Emre Kongar, Remzi Kitabevi,
İstanbul, 1982, s. 92-96.

FEYZİOĞLU, Turhan

1987

Türk İnkılabının Temel Taşı Laiklik”,
Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

GÖKBERK, Macit

1989

“Macit Gökberk İle Söyleşi”, **Toplum ve Bilim Dergisi**, sayı:45, İstanbul, 1989.

İLHAN, Attilâ

2004

Hangi Laiklik, İstanbul, Türkiye İş Bankası
Yayınları.

KAÇMAZOĞLU, H. Bayram

2000

Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar,
Birey Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 28-45.

KAÇMAZOĞLU, H. Bayram

2005

Osmanlı'nın Batıcılılaşması ve Üçlü-Yeni Siyaset
Arayışları”, **Tarihte Doğu-Batı Çatışması**,
Yayına Hazırlayanlar: E. Eğribel-U. Özcan,
İstanbul, Kızılelma Yayıncılık, s. 454-460.

KAFADAR, Osman;

2004

“Niyazi Berkes”, Ed. Ahmet Cevizci, **Felsefe Ansiklopedisi Cilt:2**, İstanbul, Etik Yayınları.

KAYALI, Kurtuluş

2002

Türk Kültür Dünyasından Portreler, İstanbul, İletişim Yayınları.

KAYALI, Kurtuluş

2000

“Niyazi Berkes Ya da İyimserlikten Kötümserliğe Sürüklenmesine Karşın Düşünsel Tercihinde Israrlı Bir Entelektüelin Portresi”, **İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler 1. Sempozyumu Niyazi Berkes**, Yayına Hazırlayan: İsmail Bozkurt, Gazimağusa-Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkez Yayınları:12, s. 97-106.

KILIÇBAY, Mehmet Ali

1994

“Laiklik Ya da Bu Dünyayı Yaşayabilmek”, **Cogito**, Sayı:1, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

KIŞLALI, Ahmet Taner

1994

Kemalizm, Laiklik ve Demokrasi, Ankara, İmge Kitabevi.

KIZILÇELİK, Sezgin

2002

Sefaletin Sosyolojisi, Ankara, Anı Yayıncılık.

KİLİ, Suna

1962

Atatürk Devrimleri, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları.

KONGAR, Emre

1997

Demokrasi ve Laiklik, İstanbul, Remzi Kitabevi.

KONGAR, Emre

2002

Devrim Tarihi ve Toplum Bilim Açısından Atatürk, İstanbul, Remzi Kitabevi.

KONGAR, Emre

1985

Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği, İstanbul, Remzi Kitabevi.

KONGAR, Emre

2000

“Niyazi Berkes’de Çağdaşlaşma Kavramı”, **İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler 1. Sempozyumu Niyazi Berkes**, Yayına Hazırlayan: İsmail Bozkurt, Gazimağusa-Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkez Yayınları:12, s. 31-37.

- KORAY, Durmuş
2003 **Neden Atatürk Niçin Laiklik**, İstanbul,
Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- KOVANLIKAYA, Çağlayan
1993 “Niyazi Berkes ve Çağdaşlaşma Sorununa
Eleştirel Bakış”, **Toplumbilim**, Sayı:2, Ed. Ali
Akay, İstanbul, Bağlam Yayınları, 47-50.
- MERT, Nuray
1994 **Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış**,
İstanbul, Bağlam Yayınları.
- NARLI, Nilüfer
1994 “Türkiye’de Laikliğin Konumu”, **Cogito**,
Sayı:1, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- NASRATTINOĞLU, İrfan Ünver
2000 “Niyazi Berkes’in ‘Asya Mektupları’ Üzerine”,
İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler 1. Sempozyumu
Niyazi Berkes, Yayına Hazırlayan: İsmail
Bozkurt, Gazimağusa-Kuzey Kıbrıs Türk
Cumhuriyeti, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs
Araştırmaları Merkez Yayınları:12, s. 187-195.
- NEDA, Armaner
1981 **Atatürkçülük**, II. Kitap, Erzurum, Atatürk
Üniversitesi Yayınları.

- OZANKAYA, Özer
1982 **Toplumbilime Giriş**, İstanbul, Sevinç Matbaası.
- OZANKAYA, Özer
1993 **Türkiye’de Laiklik**, İstanbul, Cem Yayınevi.
- ÖZEK, Çetin
1962 **Türkiye’de Laiklik**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- ÖZER, İnan
2003 “Niyazi Berkes”, **Türk Toplumbilimcileri 1**, Ed. Emre Kongar, İstanbul, Remzi Kitabevi, s. 237-278.
- PERİNÇEK, Doğu
1994 **Kemalist Devrim-2 Din ve Allah**, İstanbul, Kaynak Yayınları.
- SİNANOĞLU, Oktay;
2003 **Ne Yapmalı?**, İstanbul, Otopsi Yayınları.
- ŞAYLAN, Gencay
1998 **Türkiye’de Laiklik**, İstanbul, Yeni Yüzyıl Kitaplığı-Türkiye’nin Sorunları Dizisi: 8.
- TANYOL, Cahit
1993 “Boran’ın Ahlaki Kişiliği ve Niyazi Berkes”, **Toplumbilim**, Sayı: 2, Ed. Ali Akay, İstanbul, Bağlam Yayınları, s. 37-40.

UYGUN, Hamza

2003

“Cahit Tanyol”, **Türk Toplumbilimcileri 1**, Ed. Emre Kongar, İstanbul, Remzi Kitabevi, s. 337-374.

ÜLKEN, Hilmi Ziya

2001

Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul, Ülken Yayınları.

WEBER, Max;

1986

Sosyoloji Yazıları, Çev. Taha Parla, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları.

YORGANCIOĞLU, Oğuz M.

2000

“Prof. Dr. Niyazi Berkes Üzerine Bir Değerlendirme 1908–1988”, **İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler 1. Sempozyumu Niyazi Berkes**, Yayına Hazırlayan: İsmail Bozkurt, Gazimağusa-Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkez Yayınları:12, s. 85-95.